

Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri
Justice in the Quran and its Universal Principles

Şemsettin IŞIK

Doç. Dr. Öğretim Üyesi Ankara Hacı Bayram Veli İlahiyat Fakültesi, Temel İslam bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı,

Assoc. Dr. Faculty Member Ankara Hacı Bayram Veli Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Department of Tafseer,

Ankara, Türkiye

e-posta: semsettinisik@gmail.com

Orcid: 0000-0001-8872-801X

Doi: 10.34085 buifd.1443981

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Şubat / February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 6 Haziran / June 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Haziran / June 2024

Atıf / Citation: Işık, Şemsettin. "Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri". Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: Sosyal Bilimler Dergisi, 23, (Haziran 2024): 145-170. <https://doi.org/10.34085 buifd.1443981>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Öz

Kur'an-ı Kerim'de itikat esaslarının tesisinden sonra, sosyal hayatın tamamını kapsayacak bir şekilde adaletin yaygınlaştırılması istenmiştir. Bunun tesis edilip, herhangi bir hukukî mağduriyetinin yaşanmaması için adalet kavramı yetmiş altı defa yer almıştır. Öneme binaen adalet, mülkün temeli kabul edilmiş ve bütün zaman ve mekânlarda küllî bir kaide ve evrensel bir ilke olarak hukuk sistemlerinin tamamına yakınında yer almıştır. Zulüm ve haksızlık yapmaktan kaçınma ile ilgili ayetler de eklenince, bu ayetlerin sayısı daha da artmaktadır. Bunlarda kişisel planda adil olma, adaletle hükmetme ve adaletle muamelede bulunma emredilmiştir. Dolayısıyla vazgeçilip bir başkasına devredilmesi arzulanmayan bu hususların, sosyal hayata uygulanması çeşitli biçimlerde teşvik edilmiş bulunmaktadır. Naslarda yer alan bu uyarı ve irşatların dikkate alınması, hayatın tamamında kendini hissettirmiş ve özellikle de hukuk sisteminde daha net bir şekilde ön plana çıkarak ilkeli dinamik bir yapının oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu sayede kişisel ve toplumsal münasebetler, kısır çekişmelere yer vermeyecek bir şekilde hakkaniyet ve adalet merkezli bir anlayış üzerine temellendirilmiştir. Bu da sosyal adaletin hayata hâkim kılınmasını vazgeçilmez bir unsur hâline getirmiştir. Bundan dolayı çeşitli ayetlerde, bütün bu hususların evrensel adalet ilkeleri bağlamında vazgeçilmez bir unsur olduğu belirtilmiştir. Nitekim bu ayetler, geleceğe de ışık tutacaktır. Bu, bizzat Yüce Allah tarafından teminat altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Adalet, Hakşinaslık, Zulüm, Evrensel ilkeler

Abstract

After the establishment of the principles of faith in the Holy Quran, it was desired to spread justice to cover the entire social life. In order to establish this and prevent any legal victimization, the concept of justice is mentioned seventy-six times in the verses, due to its importance. For this reason, justice has been accepted as the basis of property and has been included in almost all legal systems as a universal rule and a universal principle in all times and places. When the verses about avoiding cruelty and injustice are added, the number in question increases even more. In some of them, it is commanded to be fair on a personal level, in some of them, it is commanded to rule justly, and in others it is commanded to treat fairly. Therefore, the application of these issues, which are not desired to be given up and transferred to someone else, to social life has been encouraged in various ways. Taking these warnings and guidance in the Nass into consideration has made itself felt throughout life and has contributed to the formation of a principled and dynamic structure, especially by coming to the fore more clearly in the legal system. In this way, the individual's relations with the individual and the society are based on an understanding centered on fairness and justice, without giving room for vicious conflicts. This has made the domination of social justice in life an indispensable element. Therefore, it is stated in various verses that all these issues are indispensable elements in the context of universal justice principles; He shed light on yesterday, today and tomorrow with his messages. It has been guaranteed by Almighty Allah Himself that this situation will continue until the end of time.

Key Words: Tafseer, Justice, Fairness, Cruelty, Universal Principles

Giriş

Tarih boyunca bütün milletler, güvenli ve huzurlu bir hayat yaşamak, dıştan ya da içten gelebilecek muhtemel tehlikelere karşı korunmak için çareler aramıştır. Bunlardan bazıları, hariçten gelmesi muhtemel olan saldırılara silahla savunma yapmayı, dâhili ayaklanmalara karşı ise zalimane bir uygulamada bulunmayı tercih etmiştir. Bazıları da sahip olduğu coğrafyanın sınırlarını kılıç ile halkını da adaletle ayakta tutmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, tarihi seyir içerisinde âdil bir yönetimde yer alması gereken temel unsurlar ve uygulama biçimi üzerinde bir ittifak sağlanamamıştır. Her millet, sahip olduğu inanç ve kültürünün etkisiyle çeşitli uygulamalara yönelmiş ancak arzulan ideal seviyede adil bir düzen sağlayamamıştır. Bu da her sistemin, kendisine has bir anlayış ve uygulama biçimi ortaya koymasına zemin hazırlamıştır. Fakat yine de adaleti sağlama, temel hak ve hürriyetleri koruma bağlamında herkesi memnun eden ilkeli bir uygulama biçimi ortaya konulamamıştır.

Yüce Allah, hiçbir zaman insanı yeryüzündeki serüveni esnasında yalnız başına bırakmamıştır. Onun hayatı anlaması ve anlamlandırması için rehberler göndermiş ve bozulan gidişatın ıslah edilmesi için vahiy göndermiştir. Böylece bu durum, ilahî bir gelenek hâlini almış ve her millete kendi içlerinden seçilen elçiler yoluyla konuştukları dil üzerinden uyarılmıştır. Son çağrıya kadar bölgesel anlamda devam etmiş ve Peygamber (s.a.v) ile son kez tekrarlanmıştır. Yapılan bu nihâi çağrının muhtevası geçmiş ve geleceği ihata etmiş; lafız ve mânâsı da kıyamete kadar payidar kılınmıştır. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim, geçmişin doğrularını tasdik edip hatalarını tashih etmiş; düne, bugüne ve yarına hidayet rehberi olsun diye gönderilmiştir. Bundan dolayı son kitapta itikattan ibadâta, ukûbattan muâmelata, temsillerden kıssalara ve emirlerden nehiylere varıncaya kadar pek çok konuya temas edilmiştir. Hâliyle bunlar arasında fert ve toplum hayatını düzenlenmede mühim bir yer tutan adalet ve uygulanmasına çeşitli ayetlere serpiştirilmiş bir şekilde yer verilmiştir. Böylece adalete dair konular, aynı ya da zıt anlama gelebilen kelimeler yoluyla dikkatlere sunulmuştur.

Her sistemde olduğu gibi İslam'ın da kendine has bir sistemi bulunmaktadır. Haksızlık ve adalet anlayışı, onun içinde önemli bir yer tutmakta ve bu anlayış, gelişen şartlar karşısında haksızlıklara yol açmaması için belirli kurallar üzerine oturtulmuş bulunmaktadır. Bunun ana çerçevesi ayetler tarafından çizilmiş; hayata tatbiki sünnet marifetiyle yapılmıştır. Bu esnada bir taraftan ferdin, diğer taraftan da toplumun haklarını koruyan bir sistem inşa edilmiştir. Hatta gayr-i müslimlerin hukuku bile en ince ayrıntısına varıncaya kadar gözetilmiş; eşi ve benzeri görülmeyen bir şekilde çok hukuklu bir uygulamaya imkân verilmiştir.

Yüce Allah, evrensel düzeyde insanlara son kez hitap etmiş ve içeriğini kevnî ayetlerde olduğu gibi zaman ve mekân üstü bir özelliğe sahip kılmıştır. İşte Kur'an, bu yapısı itibariyle ortaya koyduğu ilkelerde evrensel bir niteliğe haiz olmuştur. Onun için sık sık düzenlemeler yapılan beşerî uygulamalar gibi vahyi verilerin ortaya koyduğu ilkelerde bir güncelleme yapmaya yer bırakılmamıştır. Böylece her zaman geçerli olan evrensel değere sahip bir çerçeve çizilmiştir. Bu bağlamda ferdin, fert ve toplum ile olan ilişkileri belirlenmiş; zulüm ve tarafgirliğin önlenmesi için insan hakları her şeyin üstünde tutmuştur. Allah kendisine karşı işlenen günahları bağışlarken, insan haklarını hak sahiplerinin rızasına, yani onlarla helalleşmeye bağlamıştır.

İnsanlar, yaratılışları itibariyle aynı özelliklere sahip bulunmamaktadır. Fakat her biri, hayata eşit hak ve hürriyete sahip olarak adım atmış olmaktadır. Durum böyle olmasına rağmen, yaşadıkları toplum ve reva görülen muamele itibariyle zaman zaman mağduriyetler yaşanmıştır. Görmezlikten gelinen veya verilmeyen hakların elde edilmesi, adalet anlayışını önceleyen müesses bir sistemi zaruri kılmıştır. Bu da kılıçla fethedilen bir ülkenin, ancak adilane bir yönetim ile korunabileceğini işaret etmiştir. Bundan dolayı hak ve adalet ilişkisi, liyakat esasıyla birlikte ön plana çıkmıştır. Bu yüzden İslam hukukçuları, insanlar arasında hak ve adaleti yerleştirmenin yüce bir vazife olduğu düşüncesinden hareket ederek hayatın tamamını kapsayan prensipler üzerinde durmuşlardır. Adalet dağıtımında görev yapacak kişilerin, ehil kimselerden olmasına hassasiyet gösterilmesini istemişlerdir. Zira hayat bir bütün olduğu için adalet her hususta ve her zaman ihtiyaç duyulan bir mekanizma olmuştur. Dolayısıyla toplumsal kardeşliğin bozulmaması için ticarî ilişkilere varıncaya kadar her alanda lüzumu hissedilmiş ve adil davranma, hayatın ahengini sağlayan bir unsur olmuştur. Yani her hak sahibinin hakkı, belirli esaslara bağlanmış; böylece mağduriyetlerin önüne geçilmiştir. Söz gelişi "ücretlinin ücretini ve üreticinin el emeğini verme"¹ hususunu, belirli ilkelere bağlamıştır.

¹ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (İbn Mâce), *Sünenü İbni Mâce*, tah: Şuayb el-Arneût vd., (yy: Dâru'r-risâleti'l-alemiyyeh, yy. 1430/2009), Kitabu'r-Ruhûn, Bâbu İcâreti'l-Ecîr, 2443, 3/511; Ahmed b. el-Huseyn b. Ali el-

Kur'ân-ı Kerim'de ele alınan 'adâlet' kavramının kullanım biçimi ve içeriği dikkatle incelediğinde, ilk planda zihinlerde mahkeme ve adliyeyi çağrıştırırsa da derinlemesine bakıldığında, hayatın tamamını ihata ettiği görülmektedir.² Dolayısıyla bu kapsama 'mutlak ve kurallara dayalı adalet' de dâhil olmaktadır. Hatta 'ideal ve pozitif hukuk', 'ulusal ve uluslararası hukuk', 'maddi ve biçimsel hukuk', 'kamu ve özel hukuk' gibi alanları da zikretmek mümkündür. Nitekim bunların her birisi, itidal üzere olmayı gerektirmektedir. Burada çizilen bu geniş çerçeveyi, adalet kelimesinin anlam alanında da görmek mümkündür. Nitekim kâinatın tümünü ilgilendiren ölçü ve denge, bu kavram kapsamına girdiği için "yer ve gökler adalet üzere kaimdir"³ denilmiştir.

Böylesine önemli bir konu üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bunları, Abdullah Aygün 'I. Uluslararası Adalet Kongresi'ne sunduğu tebliğde, Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve Yüksek Öğretim Kurulu verilerine dayanarak şöyle hülasa etmiştir: İSAM kayıtlarında 'adalet' konulu 51 adet tez, 162 adet makale yer almaktadır. Sosyal adalet, ilahî adalet konulu ve ilahiyat alanının dışında da 31 tanesi tez olmak üzere 111 adet bildiri ve makale yazılmıştır. Buradan hareketle adalet konulu makalelerin 90 tanesinin teorik, 21 tanesinin uygulamaya dönük, 3 tanesinin de karşılaştırmaya dayalı çalışma olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili tezlerde olduğu gibi makalelerde de Felsefe Ana Bilim dalı daha önde gelmiştir. Eldeki veriler, bu konunun ilahiyat camiası tarafından Felsefeden İslam Hukukuna, Tefsirden Sosyolojiye kadar farklı alanlarda çalışılmış olduğunu ortaya koymaktadır. 'Adalet' söz konusu olduğunda, Felsefe alanında yapılan çalışmaların İslam Hukuku Anabilim Dalından daha fazla olması oldukça ilginçtir. Diğer taraftan bunların büyük bir kısmının geçmişe dönük teorik çalışmalar olması ve pratik açıdan konuyu ele alan kısmının da az bulunması oldukça dikkat çekicidir. Gelecek perspektifli çalışma ise neredeyse yok denecek bir seviyededir. Hatta bu çalışmalar arasında çalışma hayatı, işçi-işveren ilişkileri, ceza hukuku, medenî hukuk ve bütün bileşenleri ile adalet teşkilatı gibi farklı açılardan konunun incelendiği çalışmaların arzulan ihtiyacı karşılamaya yetmediği görülmektedir. Adaletin gecikmesi, uluslararası adalet gibi güncel problemler de çözüm yolları beklemekte olduğu anlaşılmaktadır. Adaletin, iktisadi, sosyal ve psikolojik, yönlerden incelendiği çalışmaların daha fazla olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Karşılaştırmaya dayalı çalışmaların ve somut, açık, net önerilerin çok az oluşu da önemli bir eksiktir. Bu bağlamda İslam'ın temel kaynakları ve İslam hukuku dikkate alınmadan, sadece Roma hukukuna dayalı olarak yapılan çalışmaların eksik kalacağını ve yapılan çalışmanın bilimselliğine gölge düşeceği de ifade etmek gerekmektedir.⁴

Ele alınan bu konu üzerinde, 'Kur'an-ı Kerim'de Evrensel Adalet İlkeleri' bağlamında sistematik ve müstakil bir çalışmanın yapılmaması, bu hususun ele alınmasını gerekli kılmıştır. Bu çalışma esnasında, öncelikle Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğü ve sünnet esas alınmış; akabinde imkânlar nispetinde eski ve yeni kaynaklara müracaat edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde analiz ve sentezler eşliğinde tümevarım metodu kullanılmak suretiyle sonuca varılmıştır. Böylece bir taraftan Kur'an-ı Kerim'in evrenselliğini ön plana çıkaran, diğer taraftan da alanında yapılan çalışmalara katkı sağlayıp bir boşluğu dolduran bir çalışma olması hedeflenmiştir.

Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, tah: M. Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-İlmiyyeh, 1423/2003), Bâbü lâ Tecüzü'l-İcâreh, 11654, 6/199.

² Harun Savut, "Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri", *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/11, Ankara-Turkey. Fall 2014, p. 456.

³ Bk. el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Bâbu men Reâ Kismete'l-Aradî, 18387, 9/231.

⁴ Abdullah Aygün, "Adalet Dair İlahiyat Alanında Yapılan Akademik Çalışmalar ve Yönelimleri", 2-4 Mayıs 2019 I. Uluslararası Adalet Kongresi Bildiri Kitabı, Editör, Ş. Topal ve C. Yanıklar, UAK, Rize, 2019, 738-746.

1. Kur'an'da Adalet Kelimesi ve Anlam Alanı

Kur'an-ı Kerim'de 'adl' kökünden müştak olan 'adalet' kelimesi, hem tekil hem de çoğul olmak üzere 28 defa yer almıştır.⁵ Bunlar hukukî, iktisadî, ictimai ve ahlakî konularda adil olma, adaletle hükmetme, adaleti tesis etme, denk tutma, dengeyi sağlama, doğru istikamet üzere olma ve şirk koşma gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca adalet lafzı, 'an' harfi ceri ile doğruluktan sapma; 'be' ile denk ve eşit tutma; 'ilâ' ile de dönme gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁶ Terim olarak da daha ziyade 'bir şeyi yerli yerine koyma',⁷ 'ifrat ve tefrit arasında bulunan orta yol'⁸ ve 'Allah'ın yeryüzünde zayıfı güçlüden, haklıyı haksızdan ayıran mîzânı'⁹ olarak tanımlanmıştır. İbn Manzûr da adaleti, haksızlığın zıddı olarak gönüllerde sebat bulan bir husus ve hâkimin hükmünde adil olarak karar vermesi¹⁰ diye izah etmiştir.

Râğib el-İsfehânî, "Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman, adaletle hükmetmenizi emreder" şeklindeki Nisâ sûresi 58. ayette yer alan 'adl' kelimesinin taşıdığı anlamı şöyle izah etmiştir: Burada 'adl' kelimesiyle iki tür adaletten söz edilmiştir. Bunların birisi, hiçbir zaman neshe konu olmayan ve uygulanmasında düşmanlık ya da haddi aşmaya yer verilmeyen aklın kabul ettiği güzelliğe sahip olan mutlak adalettir. Söz gelişi iyilik yapana misliyle karşılık vermek, herhangi bir kötülüğe karışmayan kimseye eza vermemek bu kapsamdadır. İkincisi ise ancak kanun koyucunun bildirmesiyle bilinen izafi adalettir. Bunun neshe konu olması mümkündür. Kısas ve vücut bütünlüğüne yönelik saldırılar için öngörülen diyetler, mürtedin malına el koyma gibi hükümler bu kapsamda yer almaktadır. Bakara sûresi 194. ayette 'Size düşmanlık edene siz de misliyle karşılık verin' ve yine Şûrâ sûresi 40. ayette 'bir kötülüğün cezası, onun dengi bir kötülüktür' diye buyrulması, bu kapsama örnek teşkil etmiştir. Açıkça düşmanlık ve kötülük olarak nitelendirilen hususlara misliyle karşılık verilmesi de adaletin tecellisi olarak ifade edilmiştir."¹¹

Kur'ânî bir ifade olan adalet lafzı, genellikle naslarda düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüst davranma, tarafsız olma gibi anlamlar yanında,¹² konuşmaktan¹³ karar vermeye,¹⁴ şahitlikten¹⁵ ekonomiye,¹⁶ fert¹⁷

⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfrehes li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerim*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyyeh, İstanbul, 1982), 448-449.

⁶ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, tah: M. Seyyid Kılânî, (Beyrut: Dâru'l-ma'rifeh, ty), 325-326; Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, "adl", *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru sâdır, 1414), 11/430; Hasîrîzâde Elif Efendi, *en-Nûru'l-furkân fi şerhi lugati'l-Kur'an*, yay. haz: M. Koç ve E. Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 2/80-82; Muhammed Bessâm Rüşdî ez-Zeyn, *el-Mu'cümü'l-müfrehes li meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, işraf: M. Adnan Salim, (Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-fikr - Dâru'l-fikri'l-muâsır, H. 1416), 794-795; Ali b. Muhammed el-Curcanî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, tah: M. Sıddık el-Minşâvî, (Kahire: Dâru'l-fâdiyleh, ty), 124; Y. Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları-I*, (İstanbul: Yeni boyut Yay., İ2014), 15-16; Mustafa Çağrıncı, "Adalet", *TDVİA*, (İstanbul: 1988), 1/341-342; İsmail Karagöz vd, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: DİB Yay., 5. Basım, 2006), 5-6.

⁷ Ali Muhammed es-Salâbî, *el-Adâletü mine'l-Manzûri'l-İslamî*, (Beyrut: Daru'l-ma'rifeh, ty), 12; M. Yaşar Kandemir, *Örnekleriyle İslam Ahlakı*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 1979), 143; Abdullah b. Abdülaziz, *el-Adlî fi'l-Kur'âni'l-Kerim - risâletün mukaddimetün li neyli dereceti'l-macistir*, (Riyad: Camiatü'l-imam Muhammed b. Suûd el-İslamiyyeh, külliyyetü usûliddîn kısmu'l-Kur'an ve ulûmih, H. 1413), 15.

⁸ el-Curcanî, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, 124.

⁹ es-Salâbî, *el-Adâletü mine'l-Manzûri'l-İslamî*, 11.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/430.

¹¹ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, 325-326.

¹² Çağrıncı, "Adalet" 1/341; Mustafa Kara, "Kur'an'da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri", *Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, Sayı: 34, 141-151.

¹³ el-En'âm: 6/115, 152.

¹⁴ en-Nisa: 4/58.

¹⁵ en-Nisa: 4/135; el-Maide: 5/8, 106.

¹⁶ el-Bakara: 2/282.

ve toplum¹⁸ ile olan münasebetleri düzenlemeye kadar¹⁹ uzanan bir anlam alanına sahip kılınmıştır. Dolayısıyla adalet kavramı felsefî, ahlakî, siyasî, ictimai, hukukî ve iktisadî boyutlarıyla bütün hayatı kapsamış²⁰ bulunmaktadır. Bunlara ilaveten İnfîtar sûresinin yedinci ve sekizinci ayetlerinde yer alan insanın fizyolojik ve fizyonomik yapısındaki uyum ve estetik görünümü de adalet kavramıyla ifade edilmiştir. Yine insanın ruhî ve manevi yapısında bulunan ve İslam filozoflarının inayet ve nizam kavramlarıyla açıkladıkları itidal (denge) ve ahenk, bu kelimesinin kapsamına dâhil edilmiştir.²¹ Bütün bu hususlar, her zaman ondan bahsedilmesine ve hakkında çeşitli düşüncelerin ileri sürülmesine imkân sağlamıştır. Bundan dolayı birçok ayette adaletin çeşitli yönleri vurgulanmış; hakkaniyet ve adalet anlayışının hayata hâkim kılınması hâlinde hayatın huzurlu bir şekilde akıp gideceği, aksi takdirde cahiliye döneminde olduğu gibi temel hak ve hürriyetleri gasp eden zorba bir uygulamaya maruz kalılabileceğine işaret edilmiştir.

Adalet mefhumu ahlakî bir fazilet olarak ele alındığında ise karar ve davranışlarda tarafsızlık, olumsuz faktörlerin etkisi altında kalmadan hareket edebilme, eşit kılma, eşitliği gözetme,²² gibi alanlara dair ilkeler ön plana çıkmaktadır. Hukuk açısından değerlendirildiğinde ise, adaletin bağlı bulunduğu ortak ilke ve bireyler arasındaki manevî eşitlik tebarüz etmektedir.²³ Adaletin verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi ifade etmesi²⁴ ve bazı durumlarda bunun gerçekleşmesi, her ne kadar eşitlik olarak anlaşılmış ise de bunu tam bir eşitlik olarak algılamak ve öyle tanımlamak mümkün değildir.²⁵ Çünkü bazı kazanımlar, özel yetenek ve gayretler neticesinde elde edilmiş olmaktadır.

Fert ve toplum arası ilişkileri düzenlemede önemli bir unsur olan adalet olgusu, Allah katında insanlara değer kazandıran kulluk bilincinin yansıması olarak zikredilmiştir.²⁶ Önemine binaen “eğer aralarında hüküm verirsen, adaletle hükmet; şüphesiz Allah adil olanları sever”²⁷ şeklinde ve benzeri ayetlerde²⁸ adaletli davranma emredilmiştir. Hangi sebeple olursa olsun, adaletten ayrılmanın esas alınması istenmiştir. Bu husus, şöyle beyan edilmiştir:

“Ey iman edenler! Kendinizin, anne babanızın veya akrabalarınızın aleyhine de olsa, adaleti titizlikle ayakta tutun ve (haklarında şahitlik ettiğiniz kişiler) ister zengin, ister fakir olsun sırf Allah (rızası) için şahitlik eden kimseler olun. Allah onlara sizden daha yakındır. Haktan ayrılarak heva ve hevesinize uyup da adaletten ayrılmayın. Adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız, Allah yaptığımız şeylerden haberdardır”²⁹

¹⁷ en-Nisa: 4/3, 129.

¹⁸ en-Nisa: 4/58, 135; el-Maide: 5/85,106; en-Nahl: /89; eş-Şûra: /15; el-Hucurât: 49/10.

¹⁹ el-Mâide: 5/8

²⁰ Bk. İbn Abdülaziz, *el-Adlî fi'l-Kur'âni'l-Kerim (risâletün mukaddimetün li neyli dereceti'l-macistir)*, 52-88.

²¹ Çağrı, “Adalet”, 1/341; Kara, “Kur'an'da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri”, 141-151.

²² Bk. Osman Eskicioğlu, “İslam ve Uluslararası Adalet”, *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-94)*, Ankara 1996, 117-123, s. 118.

²³ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da Adalet Psikolojisi -Adaleti Engelleyen Psiko-Sosyal Faktörler”, *Malatya Hikmet Yurdu*, 5/10 (2012), 61.

²⁴ “Adl, bir şeyi kendi cinsinden olmayan başka bir şey ile denk olacak şekilde değer biçmek” olarak tanımlanmıştır. (Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/432)

²⁵ Hayrettin Karaman, “Adalet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1988), 1/343.

²⁶ “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Takvaya en uygun olan budur. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.” (el-Mâide: 5/8)

²⁷ el-Mâide: 5/42.

²⁸ en-Nisâ: 4/58, 127, 129; el-A'râf: 7/159.

²⁹ *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2017); en-Nisâ: 4/135.

Ayetlerde bu şekilde yer alan hususlar, fert ve toplum hayatında da vazgeçilmez bir esas olduğu kadar, mahkemelerde adil bir düzenin sağlanmasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Bundan dolayı her şeyi yerli yerine koyma ve hak edenin hakkını verme hassasiyetle vurgulanmış; görevlerin ehline verilmesi, adaletten önce emredilmiştir.³⁰

Kur'an-ı Kerim, adalet olgusuna itikat, ibadet, takva ve ahlak kadar önem vermiştir. Hatta bütün insanı ilişkilerde onu faal olarak ayakta tutmaya teşvik etmiş ve şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert davranmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve haddi aşmayı yasaklar. O, tutasınız diye size böyle öğüt veriyor.”³¹ Müfessir Taberî, ayette söz konusu olan adaletten maksadın insafılık olduğunu söylemiştir. Bu sözünü de şöyle izah etmiştir: Bize çeşitli nimetler veren Allah'ı tanımamız ve nimetlerine şükretmemiz gerekmektedir. Bu itibarla tâğût ve putları övmek, onlara tapmak, herhangi bir fayda ve zarar veremeyen şeylere boyun eğmek insafsızlık ve adaletsizlik olmaktadır. İşte bundan dolayı Abdullah b. Abbas, buradaki adaleti Allah'tan başka hiçbir ilâh olmadığına şahadet etmekte diye izah etmiştir.³²

Fahreddin Razî de adaletin itikadî yönünün, her hususta gözetilmesi gereken ifrat ve tefrit arası bir tavır olduğunu; amel bağlamında da uzuvların bütün fiillerini kapsadığını hatta yer ve göğün adalet üzere durduğunu söylemiş ve bunu şöyle açıklamıştır: Buradan her şeyde adaletin gözetilmesi gerektiği ortaya çıkmış bulunmaktadır. Yer ve göğün adaletle ayakta durması, onları meydana getiren unsurların miktarlarının mutedil ve birbirine denk olması demektir. Eğer kemiyet ve keyfiyet bakımından bazıları diğerinden daha çok olsaydı, fazla olan olmayana hükümler olacak ve zayıf kalacaktı. Bu da zamanla galip olan unsurun, diğerini kendi tabiat ve karakteri içinde yer almasını zorunlu kılmış olacaktı. Hâliyle dengenin bozulmasına neden olacaktı. Söz gelişi güneş, yeryüzüne şu olduğundan daha fazla yakın olsaydı, ısı yükselecek ve her şey sıcaktan yanıp kül olacaktı. Daha fazla uzak olsaydı, o zaman da her şey soğuktan donmuş olacaktı. Yıldızların yörüngelerindeki seyirleri de aynı hâkim kurala göre işlemektedir. Eğer seyirlerinde bir gecikme veya hızlanma söz konusu olsaydı, o zaman bu âlemin düzenini bozulmuş olacaktı. Bu da adalet gerçeğinin izahına kısaca işaret etmektedir.³³ Böylece bu ayetten, adaletin anlam alanının dünya ve ahiret hayatını kapsamı altına aldığı ve bu bağlamda üç güzel hususun emredilip, üç kötü şeyin de yasaklandığını anlamak mümkün bulunmaktadır.

Netice itibariyle adalet, insaf ve hakkaniyet eşliğinde hevaya kapılmadan her şeyde değerini verme ve her hakkı ait olduğu yere teslim etme demektir. Bundan dolayı adil olan tutumun güzelliğini akl-ı selim kişiler görmekte ve doğruluğu hususunda vicdanları tereddüt etmeden kanaat getirmektedir.³⁴ Adalet anlayışı, ifrat ve tefrit arasında yer alan bir denge olarak kabul edildiğinden dolayı terazi ile simgelenmiştir.³⁵

2. Kur'an'da Adalet Anlamında Kullanılan Kelimeler

Kur'an-ı Kerim'de yer alan adalet mefhumu, hayatın her alanıyla sıkı sıkıya irtibatlı bulunmaktadır. Zira adet, bir taraftan evrendeki kozmik dengenin esası ve hukukun temeli, diğer taraftan siyasetten iktisada, eğitimden kültüre, hukuktan muamelata kadar her hususta

³⁰ en-Nisâ: 4/58.

³¹ en-Nahl: 16/90.

³² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi te'vili âyi'l-Kur'an*, muh: A. Muhammed Şakir, (Kahire: Müessesetü'r-rişaleh, Kahire - Dâru'l-hicr li't-tibâati ve'n-neşri li't-tevzi' ve'l-i'lân, 1420/2000), 17/279.

³³ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb - et-Tefsîru'l-kebîr*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 3. Basım, H. 1420), 20/261.

³⁴ Muammer b. Muammer b. Abdurrezzak, *Tâcu'l-arus min cevâhiri'l-kâmus*, (yy: Dâru'l-hidye, ty), 29/443.

³⁵ bk. M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 5/3117; Çağrı, “Adalet”, 1/341-343; Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 5-6.

güven ve istikrarın hamisi olmaktadır. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim'de adalet kelimesiyle birlikte, aynı anlama gelen veya onunla bağlantısı bulunan denge, düzen, denklik, dürüstlük, takvaya yönelme ve hakşinas bir şekilde hükmetme gibi anlamlara sahip olan 'qıst', 'hüküm', 'hak', 'hudûd' ve 'mîzân' kelimeleri kullanılmıştır. Bunların her birisi adalet anlayışının şekillenmesine ve anlaşılıp uygulanmasına önemli derecede katkı sağlamıştır. Bu yüzden bu kelimelerden bazılarının alt başlıklar hâlinde ele alması ve adalet mefhumuyla olan ilişkisinin ortaya konulması gerekmektedir. Bunları da şöyle hülasa etmek mümkündür.

2.1. Qıst

'Qıst' kelimesi ve müştakları (türevleri), Kur'an-ı Kerim'de 25 defa yer almıştır. Bunun 23 tanesi 'qıst', 'aqsitû', 'aqsetû', 'tuqsitû' ve 'muqsitın' şeklinde adalet, adaletli olma ve adaletli davranma anlamında; 2 tanesi de 'el-qâsitûn' şeklinde hak ve hakikatten sapanlar ve kötülük yapanlar mânâsında kullanılmıştır.³⁶ 'Qıstas' lafzı da dâhil³⁷ olmak üzere, bu tür kullanımların tamamına yakını, hüküm ve hükmetme anlamında kullanılmıştır. Bazı ayetlerde olduğu gibi 'adl' ve 'qıst' kelimeleri arasında anlam bakımından bir uyum bulunmaktadır.³⁸ Buna rağmen aralarındaki ince bir ayırım söz konusu olmuştur. 'Qıst', 'adl' kelimesinden daha kapsamlı bir adalet anlayışı ifade etmektedir. Zira 'qıst' kavramı adalet, eşitlik, hakkı gözetme gibi anlamların yanında, insafli davranmayı da içermektedir. Dolayısıyla 'insafli ve adaletli ölçü' anlamlarına gelen 'qıstas' kelimesi de yine 'qıst' kökünden gelmektedir.³⁹

Başka bir ifadeyle 'adl' ile 'eşitlik ve denklik; 'qıst' ile de istihkak ve liyakat adaleti kastedilmektedir. 'Qıst' mefhumu ile eşitlik ilkesinin dışında yer alan kamu haklarına dair hususlar ifade edilmiştir. Dolayısıyla kamu görevlerinin dağıtımında liyakat ve ehliyete haiz olma, bu kapsamda yer almıştır. Zira bu uygulama ile fert, toplum ve devlet arasındaki ilişkilerinin tanzim edilmesi istenmiştir. Bu da kişi haklarını, sorumluluklarını, yeteneklere göre meşru bir çerçevede nimetlerden yararlanmayı ve külfetleri paylaşmayı tanzim etmeye sevk etmiştir.⁴⁰ Böylece "Allah, size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde de adaletle hükmetmenizi emreder"⁴¹ şeklindeki ilahî buyruk yerine gelmiş olmaktadır.

2.2. Hak

Kur'an-ı Kerim'de 'h-k-k' kökünden türeyen kelimeler, farklı biçimleriyle yaklaşık olarak 287 defa yer almıştır.⁴² Geniş bir anlam alanına sahip olan bu kelimenin aslı, 'hakka' kökünden türetilmiş bir mastardır. Mutabakat, muvafakat, İslam, adalet, mal, mülk, doğruluk, hakikat, alacak, yerine getirilen hüküm, şüpheden uzak olan şey ve batılın zıddı gibi anlamlara sahip bulunmaktadır.⁴³ Ayrıca bu kelime, 'Esmâ-i Hüsnâ' arasında yer alan Yüce Allah'a ait bir isim ve zekât⁴⁴ anlamında da kullanılmıştır. Adalet manasında kullanımı da oldukça yaygındır.⁴⁵

³⁶ Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfrehes li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 544-545; İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 403-404.

³⁷ el-İsrâ: 17/35; eş-Şuarâ: 26/182.

³⁸ el-Bakara: 2/282; en-Nisâ: 4/3, 135; el-Mâide: 5/8, 42; el-Hucurât: 49/9; el-Mümtehine: 60/8.

³⁹ Bk. el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 403-404; Şemsettin Işık, "Rahman Süresi Kozmik Denge", *Gümüüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Ocak 2014, 87; Ali Soylu, "Kur'an'da İktisadî Adalet ve Denge, *International Black Sea Coastline Countries Symposium-3*, October 2019, 146.

⁴⁰ Bk. Hüseyin Karakaya, "Kur'an'da Adalet Kavramı ve İslam Muhakeme Hukukuna Göre Adil Yargılama", *Bursa Uludağ İlahiyat Dergisi*, Cilt: 32, Yıl: 1 (Haziran 2023), 180-181.

⁴¹ en-Nisa: 4/58.

⁴² Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfrehes li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 208-212.

⁴³ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 125-126; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 10/49.

⁴⁴ Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-Müfrehes li Elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 208-212.

⁴⁵ el-A'raf: 7/8, 89; en-Nûr: 24/25; Sâd 38/22, 26; el-Enbiyâ: 21/112; ez-Zümer: 39/69, 75.

Hak mefhumu, her zaman toplumsal düzenin korunup devam ettirilmesi bağlamında adalet çatısı altında yer alan önemli unsurlardan biri olmuştur. Nitekim vahyin öğretisinde de hak, hakikat ve adalet anlayışına büyük bir önem verilmiştir. Arzulanan bir adaletin tesis edilmesi için hakka uymanın gereği vurgulanmıştır. Dolayısıyla haksızlık yapmaktan kaçınmak ve hakkı korumak, önemli ilkeler arasında yer almıştır. Bundan dolayı ayette, *“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert davranmayı emretmekte; hayâsızlığı, kötülüğü ve haddi aşmayı da yasaklamaktadır”*⁴⁶ diye buyrulmuştur. Hak ihlalleri, şirkten sonra başlanmayacak olan hususlar arasında yer almıştır. Bundan dolayı *“Kendi nefsiniz ve akrabalarınız aleyhine de olsa adalet ve hakkaniyetten ayrılmayın”*⁴⁷ diye buyrulmuştur. Peygamber (s.a.v) de kızı Fatıma dahi olsa hak ettiği cezayı uygulamaktan çekinmeyeceğini⁴⁸ ifade etmiştir.

2.3. Hudûd

‘H-d-d’ kökünden türetilen⁴⁹ kelimeler, ayetlerde 25 defa⁵⁰ sınır, yasak, hüküm, karşı çıkma, sivri dil ve demir gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan 13 tanesinde de ‘hudûd’ lafzı yer almıştır. Bu bağlamda yapılan şu uyarı, adalet dâhil olmak üzere daha kuşatıcı bir sınır çizmiştir:

*“Bunlar Allah’ın (belirlediği) sınırlardır. Kim Allah’a ve resûlüne itaat ederse, Allah onu zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Onlar orada devamlı kalacaklardır. İşte büyük kazanç, budur. Kim de Allah’a ve resûlüne itaatsizlik eder ve (konulan) sınırı aşarsa, Allah onu da devamlı kalacağı bir ateşe koyacaktır. Onun için orada alçaltıcı bir azap vardır.”*⁵¹

Fahrettin Râzî, bu ve benzeri ayetlerde yer alan ‘hudûd’ lafzından kastedilen şeyi şöyle açıklamıştır: Bu, Allah’ın koyduğu, açıklayıp zikrettiği ölçü ve miktara dair sınırlardır. Bir şeyin sınırı, diğerlerinden ayırdığı noktadır. Dolayısıyla işin hakikatine delâlet eden söz, onun sınırını tayin etmiş olmaktadır. Zira söylenen söz, ifade edilen şeyin anlam alanına başka unsurların girmesine engel teşkil etmektedir. Hâliyle başka şeyler de onun dışında kalan unsurlardan oluşmaktadır. Bu anlayıştan hareketle bazı âlimler, yukarıda yer alan bu ayetten Nisa sûresinde yer alan mükellefiyetler bağlamında Allah’a itaat veya isyan eden kimselerin anlaşıldığını; tahkik ehli olan bazı âlimler de hem söz konusu mükellefiyetlerin hem de onların dışında kalanların yer aldığını söylemişlerdir.⁵² Netice itibarıyla adalet anlayışı ve uygulamasına dair genel bir çerçeve çizilmiş bulunmaktadır.

2.4. Vezn ve Mîzân

‘Vezn’ lafzı, ‘v-z-n’ kökünden türetilmiş olan bir kelimedir. Bu kelime, Kur’an-ı Kerim’de 21 yerde bulunmaktadır. Bunların 9 tanesi ‘mîzân’, 7 tanesi de ‘mevâzin’ biçiminde kullanılmıştır.⁵³ Bu da bir şeyin değerini, miktarını, ağırlık ve hafifliğini ölçme⁵⁴ gibi manalara gelmektedir. Ayrıca evrendeki tabii dengeyi⁵⁵ ve bir şeyi ölçüp tartmayı ifade etmekte de

⁴⁶ en-Nahl: 16/90.

⁴⁷ en-Nisa: 4/135.

⁴⁸ Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, muh: M. Züheyr b. Nasır, (Dimeşk: Dâru tavkî'n-necât, H. 1422), 4/175, Kitâbu Ehâdisi'l-Enbiyâi, Bâbu Hadisi'l-Ğâr, 3475, 4/175, Kitâbü'l-Meğâzi, 4304, 5/151; Müslim b. Haccâc, *el-Müsnedü's-Sahîh*, tah: M. Fuad Adülbaki, (Beirut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, ty), Kitâbü'l-Hudûd, 8 (1688), 3/1315.

⁴⁹ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 109.

⁵⁰ Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 195.

⁵¹ en-Nisa: 4/13-14; el-Bakara: 2/187, 229.

⁵² Bk. er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb - et-Tefsîru'l-Kebîr*, 9/526.

⁵³ Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 750.

⁵⁴ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 522.

⁵⁵ er-Rahman 55/9: el-Hicr: 15/19.

kullanılmıştır.⁵⁶ Bazı müfessirler, bu kelimenin ‘adalet’ anlamında kullanıldığını söylemişlerdir.⁵⁷ Nitekim adaleti gerçekleştirmek de düzgün bir biçimde ölçme ve değerlendirmeye mümkün olmaktadır.

Evrinde yer alan denge ve düzeni ifade etmede de kullanılan ‘mîzân’ kelimesi,⁵⁸ bir şeyi tartmak, değer biçmek, ağırlığını anlamak için kaldırmak, oranlamak, ehemmiyet, mertebe ve bir şeyi terazi ile ölçme gibi anlamlara gelmektedir. Bazı ayetlerde ‘adalet’ lafzı yerine veya ona yakın bir anlamda kullanılmıştır.⁵⁹ Bu husus bir ayette, “*andolsun elçilerimizi apaçık delillerle gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutabilsinler diye onlarla birlikte kitabı ve mîzânı da indirdik*”⁶⁰ şeklinde yer almıştır. Dolayısıyla burada adaleti ayakta tutan şeyin, kitap ve hikmet anlamına gelen mîzân olduğu ifade edilmiştir.⁶¹ Bu da hikmet ile adaletin iç içe bir vaziyette bulunduğunu ifade etmektedir.

3. Kur’an’da Adalet Karşıtı Olarak Kullanılan Kelimeler

Kur’an-ı Kerim’de adalet manasına gelen eş anlamlı kelimeler kullanıldığı gibi üzerinde durulan konunun durumuna göre zıt anlam içeren lafızlar da kullanılmıştır. Bunların başında ise adaletsizliği ve haksızlığı ifade eden zulüm, haddi aşma ve bağı yer almıştır. Kullanılan bu lafızlar yoluyla çeşitli şekillerde meydana gelen haksızlıklar beyan edilmiş ve terk edilmesi hususunda tavsiyelerde bulunulmuştur. Bunları şöyle sıralamak mümkündür.

3.1. Zulüm

‘Zulüm, ‘z-l-m’ kökünden gelen mastar manasına sahip bir isimdir. Kelime olarak haksızlık yapmak, doğru yoldan sapmak, bir şeyi ait olduğu yerden başka yere koymak, yerine koymamak, bir şeyi eksiltmek veya çoğaltmak, zaman ve yer bakımından saptırmak, bir şeyi yersiz yapmak, karanlık veya yok olma gibi anlamlara gelmektedir.⁶² Dini terminolojide ise, haktan batıla gitme manasına kullanılmıştır. Bunun yanında gadre uğratma, haksızlık yapma, adalete zıt harekette bulunma, hak sahibini hakkından menetme ve haddi aşma gibi durumlarda da kullanılmıştır.⁶³

Rağib el-İsfehânî, ‘el-Müfredat’ isimli eserinde bazı âlimlerin zulmü üç kısma ayırdığını ve onu da şöyle izah ettiğini nakletmiştir: Bunlardan birincisi, kişiyle Allah arasındaki zulümdür. Bunun da en büyüğü, nankörlük, nifak ve şirktir. Bundan dolayı “*şüphesiz şirk büyük bir zulümdür*” diye Lokman sûresi 13. ayette şirkin bir çeşit zulüm olduğu ifade edilmiştir. İkincisi, kişiyle kendi nefsi arasında olan zulümdür. Yüce Allah, bu hususa “*eğer onlar kendilerine zulmettiklerinde sana gelip Allah’tan bağışlanma dileselerdi, peygamber de onlar için affedilmelerini isteseydi, elbette Allah’ı ziyadesiyle affedici ve esirgeyici bulurlardı*” diye Nisâ sûresi 64. ayet ve benzerlerinde dikkat çekmiştir. Üçüncüsü de kişiyle toplum arasında olan zulümdür. Yüce Allah, bu duruma da “*cezalandırma, sadece insanlara zulmeden ve yeryüzünde haksız yere*

⁵⁶ eş-Şuarâ: 26/182; el-A’râf: 7/8; el-Enbiya: 21/47; el-Mutaaffîn: 83/3.

⁵⁷ Bk. Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelûsî, *el-Mihverü’l-vecîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, muh: A. Abdüşşâfi, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, H. 1422, 5/31), 224; Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: DİB Yay., 2020), 5/200.

⁵⁸ Şemsettin Işık, “Rahman Sûresi Kozmik Denge”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Ocak 2014, 86.

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 13/446-449; el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 522.

⁶⁰ el-Hadîd: 57/25.

⁶¹ Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, tah: M. Ma’sûm Vanlıoğlu, (İstanbul: Dâru’l-Mîzân, 2008), 14/369-370.

⁶² İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 12/373; el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi’l-Kur’ân*, 315-316; el-Curcanî, *Mu’cemu’t-ta’rifât*, 121; Öztürk; *Kur’an’ın Temel Kavramları-II*, 535.

⁶³ el-Curcanî, *Mu’cemu’t-Ta’rifât*, 121; Ö. Nasuhi Bilmen, *Dinî ve Felsefî Ahlak Lüğatçesi*, Bilmen Yay., İstanbul, 1967, 68.

saldırıda bulunanlar içindir; onlara elem verici bir azap vardır” diye Şûrâ sûresi 42. ayet ve benzerlerinde işaret etmiştir. Kişi bu üç türden hangisini yapmaya kalkışırса kalkışsın, hadde tecavüz ettiği için ilk önce kendi nefesine zulmetmiş olmaktadır.⁶⁴

Adalet ve zulüm kelimeleri, ayetlerde birbirine zıt iki lafız olarak yer almıştır. Bunlardan adaletli olma teşvik edilmiş;⁶⁵ “Allah zalimleri sevmez”⁶⁶ anlamına gelen ayetlerde de zalimlerden olmama yolunda uyarılarda bulunulmuştur. Dolayısıyla yapılan bu ikazlar, Kur’an’da yer alan adalet ilkelerinden bir kısmını oluşturmuştur. Bu yüzden zulüm lafzı, Kur’an-ı Kerim’de çok geniş bir anlam alanına sahip kılınmıştır. Bundan dolayı zulüm ve türevlerine karşı 280 küsur ayette yer almış ve çeşitli hususlarda uyarılarda bulunulmuştur. Nitekim bunlardan bir ayette şöyle buyrulmuştur:

“Onlara haksızca bir saldırı yapıldığında, birlikte kendilerini savunurlar. Bir kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür. Kim affeder ve arayı düzeltirse, onun mükâfatı Allah’a aittir. Şüphesiz O, zalimleri sevmez. Haksızlığa uğradığı için karşılık verenlere gelince, onlar aleyhine bir yol tutulamaz. Kınama ve cezalandırma ancak insanlara zulmeden ve yeryüzünde haksız yere saldırıda bulunanlara yöneliktir. Onlar için elem verici bir azap da vardır.”⁶⁷

Bu ayetlerde zulmetmekten kaçınma istenmektedir. Zulme uğrayan kimsenin gördüğü zarar oranında hakkını alması, adalet olarak ifade edilmiştir. Hakkını almaktan vazgeçip affetmesi de ihsan olarak nitelendirilmiştir.⁶⁸

3.2. Haddi Aşma

Kur’an-ı Kerimde, adalet üzere tayin edilen meşru sınırı ihlal etmeye ‘haddi aşma’ denilmiştir. Bu da ‘adv’ mastarından türetilen mezit (üzerine ilave yapılmış) lafızlar yoluyla yapılmıştır. Yani ‘i’tidâ’ ve ‘teaddî’ kökünden türetilen kelimeler, ayetlerde 27 defa kullanılmak⁶⁹ suretiyle Allah tarafından çizilen sınıra tecavüzde bulunulmaması istenmiştir. Bu ve benzeri durumlara, şu ayet müşahhas bir örnek teşkil etmiştir:

“(Tekrar geri dönülebilen) boşama iki defadır. Bu da ya iyilikle evliliğe sahip çıkmak ya da güzellikle serbest bırakmaktır. Allah’ın koyduğu kuralları aşma korkusu dışında kalan durumlar hariç olmak üzere, kadınlara verdiğimiz mehirde hiçbir miktarı geri almanız helâl değildir. Eğer Allah’ın (belirlediği) kurallara uymamalarından korkarsanız, o zaman kadının boşanmak için bir meblâğ vermesinde, taraflara herhangi bir vebal yoktur. Bunlar Allah’ın koyduğu (temel) kurallardır. Sakın bunları ihlâl etmeyin. Allah’ın koyduğu kuralları aşanlar, zalimlerin ta kendileridir.”⁷⁰

Bu ve benzeri ayetlerde haddi aşmanın şeklinde yer alan uyarılar,⁷¹ mağduriyetin ve zulmün önlenmesine yönelik ikazlardır. Zira her türlü zulüm, her şeye hakkını veren ilahî taksimattaki adalet ve dengeyi görmezlikten gelmekten kaynaklanmış bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür bir uygulama da hakları koruyan kuralları ihlal etmek anlamına gelmektedir.

3.3. Bağy

⁶⁴ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 316.

⁶⁵ en-Nahl: 16/90.

⁶⁶ Âl-i İmrân: 3/57; Bakara: 2/258; Âl-i İmrân: 3/140; Şûrâ: 42/8, 42; Hud: 11/113.

⁶⁷ eş-Şûrâ: 42/39-43.

⁶⁸ Abdurrahman b. Ebu Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, ty), 7/358-360; Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, *İrşadü'l-akli's-selîm ila mezaya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru'ihyâi turâsî'l-Arabî, ty), 8/34; Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakaiku't-te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998), 3/258.

⁶⁹ Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfhehres li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 449.

⁷⁰ el-Bakara: 2/229

⁷¹ el-Bakara: 2/190; en-Nisa: 4/14; el-Mü'minûn: 23/7; eş-Şuarâ: 26/166; et-Talak: 65/1; el-Meâric: 70/31.

'Bağy' kökünden türetilen kelimeler, ayetlerde 96 defa yer almıştır.⁷² Bunlar arzu etme, geçme, azgınlık yapma, hakkı çiğneme, baskı kurma, haksız yere isyan etme, yasaya aykırı davranma ve hak yoldan çıkma gibi anlamlara gelmektedir. Bu kökten türetilen fiil lazım (geçişsiz) olduğunda, haddi aşma ve kural tanımama;⁷³ geçişli olduğunda talep etme ve talebinde ileri gitme⁷⁴ gibi anlam taşımaktadır. Bu bağlamda Rağib el-İsfehânî, 'bağy' lafzının birbirine zıt iki anlama sahip bulunduğunu söylemiş ve bunu şöyle izah etmiştir: Bunun birincisi, iyidir. Bu da adaletten ihsana, farzdan nafilere geçiştir. İkincisi de kötüdür. Bu da haktan batıla veya gayr-i meşru olana doğru gidiştir.⁷⁵ Bu husus, "her kim Allah'ın koyduğu bu sınıra ötesine geçmek isterse, işte onlar haddi aşan kimselerdir"⁷⁶ şeklinde ayetlerde yer almıştır. Bununla birlikte 'bağy' kelimesi, bazı ayetlerde de taşıdığı farklı mana itibarıyla 'zulüm' ve 'haddi aşma' gibi anlamların dışında kullanılmıştır. Bunu da şu ayetlerde görmek mümkündür:

"Şayet onlar sizinle birlikte sefere çıksalardı, bozgunculuktan başka katkıları olmayacak ve sizi fitneye düşürmek istedikleri için aranızda sokulacaklardı. İçinizde onlara kulak verenler de vardı. Allah zalimleri çok iyi bilir."⁷⁷ Bu ayette 'bağy' kelimesi, bozgunculuk ve fitneye maruz bırakma anlamında kullanılmıştır. Diğer bir ayette de şöyledir:

"De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmediği bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve O'nun hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır."⁷⁸ Bu ayette de 'bağy' lafzı, zulmetme manasından farklı olarak haksız yere sınırı aşma anlamında kullanılmıştır.

4. Kur'an'da Evrensel Adalet İlkeleri

Kur'an-ı Kerim'de itikat, ibadet, ahlak, muâmelât ve ukûbât konularında olduğu gibi adalete dair evrensel kurallar da yer almıştır. Bu bağlamda adalet anlayışı, evrensel düzeyde ele alınmış ve herkesi kuşatan adilane bir uygulama ile haklı olanın güçlü kılınması anlayışı üzerinde bina edilmiştir. Bu da "güçlünün haklı değil; aksine haklı olanın güçlü olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır."⁷⁹ Böylece kültür, bilgi ve sosyal statü farkından dolayı insanlara ayrıcalıklı muamelede bulunmanın önüne geçilmek istenmiştir. Bunun için sabit evrensel adalet ilkeleri konulmuştur. Bu sayede adaletin uygulanmasında isteklere, heveslere, sevgi ve nefretlere yer verilmemiş; yakınlık ve akrabalık bağları ya da zenginlik ve fakirlik durumları dikkate alınmamıştır. Hak ve haklı olma hâlini dikkate alan bir adalet anlayışı ortaya koyulmuştur. Böylece toplumun güvenini teminat altına alan, sosyal adalete yönelik bir uygulama vücut bulmuştur.

Genel çerçevesi itibarıyla sosyal adalet, toplumu meydana getiren fertlerin temel hak ve hürriyetlerde eşit olması düşüncesine dayanmaktadır. Bu da insanlar arasında din, dil, ırk, cinsiyet ve düşüncelerinden dolayı herhangi bir ayırım yapılmaması anlamına gelmektedir. Bu hususta İslam'ın öngördüğü eşitlik, mutlak manada her konuda bir eşitlik değildir. Yani herkesin her hususta aynı muameleyle tabi tutulması anlamı taşımamaktadır. Sadece aynı durumlarda, eşit muamele söz konusu olmaktadır. Nitekim hangi hususlarda ayrı değerlendirilmeye gidileceği naslar tarafından belirtilmiş ve uygulaması da değişen zaman ve mekân şartları çerçevesinde İslam hukukçularına havale edilmiştir.

⁷² Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfhehres li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 131-133.

⁷³ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 55-56; Veli Ulutürk, *Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı*, (Konya: İstişare Yay., 1990), 14; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4463; Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları-I*, 109.

⁷⁴ Bk. el-Kehf: 18/64; el-En'âm: 6/164; Al-i İmran: 3/83, 99.

⁷⁵ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, 55.

⁷⁶ el-Mü'minûn: 23/7; el-Meâric: 70/31.

⁷⁷ et-Tevbe: 9/47.

⁷⁸ el-A'râf: 7/33.

⁷⁹ Bk. Soyly, "Kur'an'da İktisadî Adalet ve Denge", 145.

4.1. Adil Olmak

Adalet, verilen kararın ve yapılan uygulamanın hakka riayet bağlamında özünü teşkil etmektedir. Bundan dolayı toplum nezdinde daima hukukun temel düsturu olmuştur. Yapılan uygulama ne kadar adil ise, o kadar hakşinas ve keyfilikten uzak olmuştur. Bu nedenle adaletin gerçekleşmesi, uygulamadaki hukuk kuralları kadar uygulayıcısının da adil olmasıyla sıkı sıkıya irtibatlı bulunmaktadır. Adilane bir şekilde tarafsız bir hüküm verme, ancak hakkın gözetilip yerine getirilmesi ve her türlü haksızlıktan uzak kalmakla mümkün olmaktadır. Nitekim bu hususta ayetlerde şu uyarılar yapılmıştır:

“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlara cömert davranmayı emreder. Hayâsızlığı, fenalık ve haddi aşmayı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁸⁰ Diğer bir ayette de şöyle buyrulmuştur: “Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi asla adaletsiz davranmaya sevk etmesin. Adaletli olun. Bu, takvaya daha uygundur. Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁸¹

Bu ayetlerde yer alan uyarıların bir diğer ayağını da sahip olunan hakların kullanılmasını sağlama konusunda hak ve hukuk dağıtıcılarının işlerinde ehil olmaları ve üzerlerine düşen görevleri hakkıyla yerine getirmeleri oluşturmaktadır. Bu konu, ayette şu şekilde ifade edilmiştir:

“Şüphesiz Allah, size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde de adaletle hükmetmenizi emreliyor. Allah, size ne güzel öğüt veriyor. Doğrusu Allah, her şeyi işiten ve görendir.”⁸²

Adalet uygulamalarına daha yakından bakıldığında, onun farklı şartlar ve özelliklere sahip olan dağıtıcı, denkleştirici, hakkaniyetçi, prosedürcü ve sosyal adaletçi gibi türleri içermiş olduğu görülmektedir. Bunlar arasında sosyal adalet, toplumu oluşturan bireylerin her türlü sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal haklara sahip olmasını içerdiği için daha fazla bilinir olmuştur. Zira o, hakların düzenlenmesi ve çalışma gücü nispetinde kabiliyetlere uygun olarak pay verilmesini ifade etmektedir. Hatta iş bulamayan ya da bedensel ve ruhsal yönden engeli bulunan kişilerin devletin himayesi altında insan onuruna yaraşır bir hayat yaşama imkânına kavuşturulmasını da kapsamaktadır.⁸³

4.2. Hakşinas Olmak

Hakşinas olma, ilk planda her ne kadar adil olma ile aynı anlamda gibi görünse de aralarında hassas bir ayırım bulunmaktadır. Hakşinaslık, her hâlükârda hakkın zayi olmasına rıza göstermemek ve hakkı sahibine teslim etmektir. Adil olma ise, yapılan bir muhakemede taraflardan herhangi birisini diğerine tercih etmeden eldeki mevcut veriler eşliğinde nesnel bir şekilde hükme ulaşmaktır. Bu sayede hakkın zayi olmasına rıza gösterilmemiş ve Allah’ın hoşnutluğu düşünce ve uygulamalarda merkeze alınmış olunacaktır. Böylece başkaları hakkında yapılan değerlendirmelerde insafı bir şekilde empati kurma ve önyargılardan kurtulma sağlanmış olmaktadır. Hâliyle verilen kararlarda ve yapılan değerlendirmelerde aklı-selim eşliğinde inanç, düşünce ve etnik unsurlardan dolayı kimsenin yanında ve karşısında yer alınmamış olacaktır. Bu erdemli tavır, hayatın her alanında istenmiş ve *“Ey iman edenler! Allah*

⁸⁰ en-Nahl: 16/90.

⁸¹ el-Mâide: 5/8; en-Nisa 4/135.

⁸² en-Nisa 4/58.

⁸³ Bk. Mürsel Doğan, *Türk Hukukunda Kanun önünde Eşitlik ve Adalet İlkesinin Yorumlanma Şekli*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2023), 17-20.

için *adaleti ayakta tutun*"⁸⁴ diye emredilmiştir. Dolayısıyla bu ayette, yapılan uygulamalarda ubudiyetin bir göstergesi olarak insafli olmaya ve hakşinaslığa vurgu yapılmıştır.⁸⁵

4.3. Tarafsız Olmak ve Duygusal Davranmamak

Hak ve haklının korunması için verilen hükümlerde ve yapılan uygulamalarda tarafsızlığın korunması ve duygusallıktan uzak durulması, adalet dağıtımının temel ilkeleri arasında yer almıştır. Bundan dolayı herhangi bir gerekçenin arkasına sığınarak verilen kararlarda kişi onurunun zedelenmesine veya hak kaybına neden olacak tavırlardan kaçınılmasına dair çeşitli ayetlerde farklı konular içinde yer alan uyarılar yapılmıştır. Bunları şu ayetlerde açıkça görmek mümkündür:

*"Allah, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde, adaletle hükmetmenizi emretmektedir. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz O, her şeyi işitmekte ve her şeyi görmektedir."*⁸⁶

Müfessir M. Hamdi Yazır, bu ayette Yüce Allah'ın insanlar arasında itikadî veya amelî herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşüldüğünde, verilecek hükümlerde temel düstur olarak Kur'an-ı Kerim'i dikkate almayı ve hiçbir şekilde ayırım yapmadan tarafsız bir şekilde adalet üzere karar vermeyi vurguladığını söylemiştir.⁸⁷ Bu bağlamda Hz. Davut'un doksan dokuz koyun meselesi ile ilgili olarak ortaya koymuş olduğu tavır, oldukça önem arz etmektedir.⁸⁸ Hassasiyetle üzerinde durulması gereken bir hususa da şu ayet yoluyla dikkat çekilmiştir:

*"Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle savaşacak olurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın emrine dönünceye kadar saldırgan tarafla savaşın. Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve adaletli davranın. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever."*⁸⁹

Burada aynı özelliklere sahip olan iki Müslüman grup hakkında yapılması gereken muamele ortaya konulmakta ve adalet dağıtımında tarafsız olma istenmektedir. Yine başka bir ayette de *"Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ya da akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun"*⁹⁰ buyrulmak suretiyle adaletin ayakta tutulması önemle vurgulanmış ve gerçekleşmesine engel teşkil edebilecek akrabalık bağları başta olmak üzere, lehte ve aleyhte etki edecek herhangi bir unsurun etkisinde kalmama uyarısı yapılmıştır.⁹¹

Peygamber'in (s.a.v) şahsında şu ayette *"hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık konusunda seni hakem kıldıktan sonra, verdiği hükümden dolayı içlerinde hiçbir sıkıntı duymadan tam manasıyla kabul etmedikçe iman etmiş olmazlar"*⁹² diye buyrulmuştur. Bu ayette ise arabuluculuk mekanizmasının çalıştırılıp, anlaşmazlıkların sulh yoluyla çözülmesi istenmektedir. Akabinde beklenen neticenin çıkmaması durumunda, ikinci merhaleye

⁸⁴ el-Mâide: 5/8.

⁸⁵ er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb - et-Tefsîru'l-kebir*, 11/320; Nasiruddîn Ebu Saîd Abdullah el-Beydâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, muh. M. Abdurrahman, (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsî'l-Arabî, H. 1418), 2/117; el-İmadî, *İrşadü'l-akli's-selîm ila mezaya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 3/12.

⁸⁶ en-Nisa 4/105.

⁸⁷ bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1457.

⁸⁸ bk. Yahya Yaşar, *Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 203-217.

⁸⁹ el-Hucurât: 49/9.

⁹⁰ en-Nisa 4/135.

⁹¹ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, tah. (Kahire: A. Berdûnî vd. Dâru'l-kutubi'l-Misriyye, 2. Basım, 1384/1964), 5/410-411; el-İmadî, el-İmadî, *İrşadü'l-akli's-selîm ila mezaya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 2/242; en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vîl*, 1/404.

⁹² en-Nisa: 4/65.

geçilmesi ve saldırganın vazgeçirilmesi için gayret sarf edilmesi ve yapılan haksızlıktan dönülmesi durumunda adaletle aralarının bulunması tavsiye edilmiştir.

Kuran-ı Kerim’de her hususta adil olma emredilmiş ve herhangi bir bahanenin arkasına sığınmaması uyarısında bulunulmuştur.⁹³ Arzulanan bu uygulamayı, şu tavırda net bir şekilde görmek mümkündür: Mahzûm oğulları kabilesinden nüfuzlu bir kadın hırsızlık yapınca, durumu Peygamber’e (s.a.v) sevdiği kişi olan Üsâme b. Zeyd’in haber verip affetmesini arzulamışlardır. O da elçilik yapıp durumu anlatınca, Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Allah’ın koyduğu had cezalarından birisi için şefaât mi edeyim. Sizden öncekileri, içlerinden ileri gelenler hırsızlık yapınca bırakmaları, kimsesiz zayıflar hırsızlık yaptıklarında da cezalandırmaları helak etmiştir. Andolsun ki Muhammed’in kızı Fatıma da hırsızlık yapsa, onun da elini keserim.”⁹⁴

Bu rivayette, hak edilenin karşılığını bulması konusunda Peygamber (s.a.v)’in Hz. Fatıma’ya yönelik olarak söylediği sözlerde ve Hz. Ömer’in, Mısır valisi sıfatıyla Amr b. el-As’ın uyguladığı cezayı dikkate almayarak oğlu Abdurrahman’a yeniden ‘hadd-i şurb’ (içki içme) cezası uygulamasında,⁹⁵ adaletin yerini bulmasının ne kadar önemli olduğu ortaya konulmakta ve adilane bir şekilde uygulanması hâlinde gönüllerin ne kadar mutmain olacağı dikkatlere sunulmaktadır.

4.4. Kin ve Nefretten Uzak Olmak

Adaletin gerçekleşmesinin önünde duran çeşitli engeller bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de nefsanî duygulardan beslenen öfke ve kırgınlığın hâkim olduğu kin ve düşmanlık duygusudur. Bu engele takılmamak için Kur’an-ı Kerim’de “bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya sevk etmesin”⁹⁶ diye uyarıda bulunulmuştur.

Bu ayette emir sıygasıyla yer alan hüküm, herkes için geçerli olan genel bir kural durumundadır. Bundan dolayı haklarında hüküm verilecek kimselerin dinlerine, dillerine, ırklarına, cinsiyetlerine ve sosyal statülerine bakılmadan adalet ve insaf dairesi içinde hüküm verilmesi emredilmektedir.⁹⁷ Böylece adaletin sağlanmasında, kin ve nefrete yer olmadığı belirtilmektedir. Bu bağlamda ‘ülkeler kılıçla fethedilir, adaletle korunur’ sözünün sosyal hayat açısından ne kadar önemli olduğu da ifade edilmiş olmaktadır. Zira Allah, “insanoğlunu mükerrem kıldık”⁹⁸ diye buyurmuştur. Bundan dolayı hem ölüsüne hem de dirisine eza ve cefa verilmesi yasaklamıştır. Gayr-i müslim de olsa düşmana duyulan kin ve buğuz duygusunun, müsle (çeşitli organların keserek işkence) yapılmasına ve savaşa katılmayanların öldürülmesine sevk etmemesi gerekmektedir.

Hâl-i hazırda uygulanan beşerî sistemlerde, nefret edilen kimselere karşı mutlak adaletin uygulanmasından söz edilmesi oldukça güç bulunmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de ise, Allah’ın rızasının esas alınması⁹⁹ ve diğer hususlarda olduğu gibi adalet konusunda da

⁹³ en-Nisa: 4/135; el-Mâide: 5/8.

⁹⁴ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbu Ehâdîsi'l-Enbiyâi, Bâbu Hadîsi'l-Ğâr, 3475, 4/175, Kitâbü'l-Meğâzî, 4304, 5/151; Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, Kitâbü'l-Hudûd, 8 (1688), 3/1315.

⁹⁵ el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 8/543.

⁹⁶ el-Mâide: 5/8.

⁹⁷ Bk. et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 10/95; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, muh. Samî b. Muhammed, (yy: Dâru tayyibeh li'n-neşr ve't-tevzî', 2. Basım, 1420/1999), 3/62; er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb - et-Tefsîru'l-kebîr*, 11/320; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1594.

⁹⁸ el-İsrâ: 17/70.

⁹⁹ el-Bakara: 2/207.

belirlenen ilahî sınırın aşılması emredilmiştir.¹⁰⁰ Böylece adaletle hükmetme, zaman ve mekân üstü bir prensip olarak mülkün temeli sayılmıştır.

4.5. Fert ve Toplum Hakkına Saygılı Olmak

Fert ve toplum haklarının zarar görmemesi için adilane bir uygulama çerçevesinde korunması gerekmektedir. Buna hem fert hem de toplum, aynı derecede ihtiyaç duymaktadır. Bu da ancak hakların kullanımında hakşinas bir adalet dağıtımıyla mümkün olacaktır. Bu sayede fertler topluma, toplum da fertlere mahkûm edilmeden, hakları korunmuş olarak hayatlarını huzur içinde sürdürmeye devam etmiş bulunacaklardır. Böylece ahval-i şahsiye gibi fert ile ilgili durumlar, zarara uğramadan ve kamuya da zarar vermeden genel hukuk içinde hakkaniyet çerçevesinde yer almış olmaktadır. Bu da İslâm'ın getirmiş olduğu adalet sisteminde, fert ve toplumun arzularına göre ayarlama yapılmayacağını, sevgi ve nefretlere göre yön belirlenemeyeceğini ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de yer alan adalet prensipleri yoluyla fert ve toplumdan, aşırılıklardan uzak ve itidal üzere bir hayat tesis eden¹⁰¹ orta bir ümmet olmaları istenmektedir.¹⁰² Bu da her hususta olduğu gibi Peygamber'i (s.a.v) adalet uygulamalarında örnek alıp ifrat ve tefritten uzak durmakla mümkün olacaktır. Nitekim Yüce Allah, "yarattığımız kimseler arasında hakka götüren ve o yolda âdil davranan bir topluluk vardır" ¹⁰³ diye buyurmak suretiyle orta yol üzere bulunanlara özellikle işaret etmiştir. Zikredilen bu ayette hakka götüren ve onun ışığında âdil davranan bir ümmetten bahsedilmektedir. Özellikle ifade edilen 'hak' ve 'adalet' kavramları da temel değerler arasında yer alan birer unsurdur. Bunlar, sosyal hayatta denge unsuru ve hukuk düzeninde teminatı konumunda bulunmaktadır. Dolayısıyla fert ve toplumun uyması gereken zorunlu bir ilke olmaktadır.

4.6. Hükümleri Deliller Üzerine İnşa Etmek

Hükümlerin sağlam deliller üzerine inşa edilmesiyle ilgili olarak, Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğü dikkate alan bir araştırma yapıldığında, verilen kararlarda hakkın tezahür etmesi için dayanakların sağlam olmasının gerektiğine vurgu yapılmış olduğu görülecektir. Aksi takdirde yaşanan her bir mağduriyette hem hak zayi edilmiş hem de hak sahiplerine zarar verilmiş olacaktır. Bu duruma maruz kalan kişi bir taraftan hakkını, diğer taraftan da itibarını kaybetmiş olacaktır. Böylesi bir duruma düşülmemesi için hem karar vericiye hem de delillere ve görgü tanıklarına önem verilmesi istenmiştir. Nitekim bu hususta Yüce Allah, şu uyarıyı yapmıştır:

*"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan ve adâletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi asla adaletsiz davranmaya sevk etmesin. Adaletli olun; bu, takvaya daha uygundur. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarımızdan haberdardır."*¹⁰⁴

Adaletin ayakta tutulmasına katkı sağlayan unsurlardan birisi de şahitlik sistemi olmaktadır. Öneme binaen Yüce Allah bu konuda şöyle buyurmuştur:

"Ey iman edenler! Kendinizin, anne babanızın veya akrabalarımızın aleyhine de olsa, adaleti ayakta tutun ve Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar ister) zengin ister yoksul olsun, Allah

¹⁰⁰ el-Maide: 5/87.

¹⁰¹ el-Mâide: 5/8.

¹⁰² el-Bakara: 2/143.

¹⁰³ el-A'râf: 7/181.

¹⁰⁴ el-Mâide: 5/8; en-Nisa 4/135.

onlara sizden daha yakındır. Öyleyse hislerinize uyup da adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız, bilin ki Allah yaptığımız her şeyden haberdardır.”¹⁰⁵

Bu ayette adalet üzere bir hükmün verilebilmesi için şahitlik yapan kimselerin kendilerinin veya yakın akrabalarının ya da toplumun diğer katmanlarında yer alan kimselerin aleyhine de olsa, doğruluktan ve doğru beyanda bulunmaktan ayrılmamalarının takvaya daha uygun olduğu uyarısı yapılmaktadır. Durumun netlik kazanmasında, şahitlerin beyanı büyük bir önem arz etmektedir. Aynı şekilde kin, garaz ve rüşvet gibi hususların, verilecek kararı etkilememesi için uzak durulması istenmiştir. Dolayısıyla bu konuda şu uyarı yapılmıştır:

“Birbirinizin mallarını gayr-i meşru yollarla yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını yiyebilmek için günah olduğunu bile bile (rüşvet olarak) hâkimlere vermeyin”¹⁰⁶

Verilecek kararın isabetli olması ve sağlam delillere dayanması için gösterilen gayreti, şu ayette de görmek mümkündür: “Süleyman kuşları gözden geçirdi ve Hüdühüd’ü niçin göremiyorum; yoksa kayıplara mı karıştı diye sordu. (Akabinde) ya bana geçerli bir gerekçe sunar ya da onu şiddetle cezalandırır veya boğazlarım (dedi). Çok geçmeden Hüdühüd gelip, sana bilmediğin bir şeyi öğrenerek Sebe’ halkından kesin bir bilgi getirdim dedi.”¹⁰⁷

Bu ayette, yargılamanın tek taraflı ve mesnetsiz bir şekilde yapılmaması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Yine benzer bir ayette, hak mahrumiyeti yaşanmaması için alış-verişlerin yazılması ve şahitler huzurunda yapılması konusunda şöyle bir yol takip edilmesi tavsiye edilmiştir:

“Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; rabbi Allah’tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılcı zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerden iki şahidi de tanık tutun. Şahit olarak iki erkek bulunmazsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmemelik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alış-veriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yaparsanız şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah’tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”¹⁰⁸

Yapılan bu uyarılar, Kur’an-ı Kerim’in en uzun ayeti olan müdayene (borçlanma) ayetinde yer almaktadır. Burada ticari bağlantılar kapsamında yapılan sözleşmelerin yazıya geçirilmesi istenmiştir. Daha işin başındayken ihtilafa düşülme durumu önlenmiş olmaktadır. Her şeye rağmen aksi bir durum yaşandığında, daha önce üzerinde mutabakat sağlanan metne veya şahit olan kimselere müracaat edilmek suretiyle verilecek kararın adalet üzere olması sağlamış olacaktır. Aynı şekilde önemine binaen rüştünü ispat eden yetimlere mallarını teslim etme,¹⁰⁹ evlenme¹¹⁰ ve boşanma¹¹¹ gibi işlemlerde şahitlerin hazır bulundurulması özellikle çeşitli ayetler yoluyla istenmiştir.

¹⁰⁵ en-Nisâ: 4/135.

¹⁰⁶ el-Bakara: 2/188.

¹⁰⁷ en-Neml: 27/20-22.

¹⁰⁸ el-Bakara: 2/282.

¹⁰⁹ en-Nisâ: 4/6.

¹¹⁰ “İki âdil şahit ve velisi olmadıkça kıyılan nikâh geçerli olmaz” buyrulmak suretiyle nikâhın şartlardan birisine işaret edilmiştir. (Muhammed b. Hibbân, *el-İhsan fî Takrîbi sahihi İbn Hibbân*, ter. E. Alâuddîn, tah. Ş. el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1408/1988), Bâbu’l-Velî, 4075, 9/386; Muhammed b. İsa es-Sevrî et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, tah

4.7. Birinin Suçundan dolayı Bir Başkasını Sorumlu Tutmamak

Suç, İslam'da cana ve mala karşı yapılması dinen haram kılınan bir fiil¹¹² olarak ifade edilmiştir. Bu tanımlamadan, cezaî sorumluluğun bizzat işi yapan kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu da suçun bireysel olduğunu, herkesin yaptığından sadece kendisinin sorumlu olduğunu ve aralarında yakınlık durumu ne olursa olsun, suça bulaşmayan kimsenin başkasının cürmüne ortak edilemeyeceğini teyit etmektedir.¹¹³ Bundan dolayı ayetlerde bu hususa çeşitli vesilelerle "hiçbir suçlu, başkasının suçunu çekmez"¹¹⁴ denilmek suretiyle dikkat çekilmiştir.

Bu bağlamda hadislerde "hiç kimse, babasının ve kardeşinin suçundan dolayı sorumlu tutulmaz"¹¹⁵ denilmek suretiyle konuya açıklık getirilmiştir. Diğer bir rivayette de "herkesin suçu kendisinedir; baba çocuğunun, çocuğu da babasının aleyhine suç işleyemez"¹¹⁶ diye yer almıştır. Aynı durum, Medine Vesikası'nın 25b, 31, 36b maddelerinde de "haksızlık yapan veya suç işleyen kimse, yalnız kendine ve aile fertlerine zarar vermiş olur"¹¹⁷ diye yer almıştır.

İslam'da cezaların şahsiliği esas kabul edilmiştir. Cezaların şahsiliği, "herkesin yaptıklarının vebali kendisine aittir; hiç kimse başkasının suçunu yüklenemez"¹¹⁸ şeklinde kayda bağlanmıştır. Hatta geçmişte işlenen cürümlerden dolayı daha sonraki nesillerin sorumlu tutulamayacağı açıkça belirtilmiştir.¹¹⁹ Bu da "insan, ancak çalışmasının neticesini elde edip, çalışmasının karşılığını ileride mutlaka görecektir"¹²⁰ demektir. Bu noktadan bakıldığında, asli günah anlayışı da sağlam bir temele dayanmamaktadır. Zira Hz. Âdem ve Hz. Havva, cennete yasaklanan ağaçtan yedikten sonra, yaptıkları hatadan dolayı af dilemişlerdir. Allah da onları bağışlanmıştır.¹²¹ İşlenen günahın arkasından tevbe etmeleri, onu işlenmemiş gibi kılmıştır.¹²² Bu durumda ortada suç ve suçlu da kalmamıştır. Dolayısıyla dünyaya gelen her çocuk günahsız ve tertemiz olarak İslam fıtratı üzere gelmiş olmaktadır.¹²³

Netice itibarıyla bu bağlamda zikredilen naslardan, herkesin yaptığından sorumlu bulunduğu ve suçlu ile arasında ne tür bir yakınlık bağı bulunursa bulunsun, suça karışmayan kimselerin masum olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayış merkeze alınarak hiç kimseye işlemediği bir suçtan dolayı cezaî bir sorumluluk yüklenmesine ruhsat verilmemiştir. Bu sadette yapılan uyarı ve kısıtlamaların ihlâl edilmesi için "kim bir günah işlerse, onu ancak kendi aleyhine işlemiş

---

ve ta'l. A. Muhammed Şakir vd. (Mısır: Şeriketü mektebeti ve matbaati Mustafa el-Babî el-Halebî, 2. Basım, 1975), Ebvâbu'n-Nikâh, 1104, 3/403).

¹¹¹ et-Talak: 65/2.

¹¹² Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rifeh, 1414/1993), 27/84.

¹¹³ Yaşar Yiğit, *İslam Ceza hukukunda Şahsilik Prensipleri*, (İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 62.

¹¹⁴ el-En'âm: 6/164; el-İsrâ: 17/15; Fatır:35/18; ez-Zümer: 39/7; en-Necm: 53/38.

¹¹⁵ Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî - el-Mücteba mine's-sünen-*, tah. A. Ebu Gudde, (Haleb: Mektebü'l-matbuâtî'l-İslamiyyeh, 1406/1986), Tahrîmü'l-Katı, 4126-4127, 7/126-127.

¹¹⁶ İbn Mâce, *Sünenü ibni Mâce*, Kitabü'd-Diyât, 2669, 2/890; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, muh. Ş. el-Arneüt vd. (yy: Müessesetü'r-risaleh, 1421/2001), Hadîsü Süleyman b. Amr, 6064, 25/465.

¹¹⁷ Bk. Mustafa Özkan, Medine Vesikası, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2016), Ek 2/212-215.

¹¹⁸ el-En'âm: 6/164; el-İsrâ: 17/15; Fâtır: 35/18; ez-Zümer: 39/7; Fussilet: 41/46; eş-Şura: 42/15; en-Necm: 53/38.

¹¹⁹ el-Bakara: 2/141.

¹²⁰ en-Necm: 53/39-40.

¹²¹ el-Bakara: 2/37.

¹²² İbn Mâce, *Sünenü ibni Mâce*, Bâbu Zikri't-Tevbe, 4250, 2/1419.

¹²³ el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbü'l-Cenâiz, Bâbu mâ Kıyle fi Evlâdî'l-Müşrikîn, 1385, 2/100.

olur"¹²⁴ şeklinde ikaz ve pekiştirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda sadece kamu barışı ve düzeninin korunması için büyük bir öneme sahip olan 'âkile ve kasâme' uygulamalarına, kolektif sorumluluk esas alınarak izin verilmiştir.¹²⁵

4.8. Suç Sübut Buluncaya Kadar Zanlıyı Suçsuz Saymak

Çeşitli ayetlerde yer alan, "eğer doğru söylüyorsanız delillerinizi getirin"¹²⁶ şeklindeki emirler, herhangi bir hususta iddiada bulunan kimsenin sözünü ispat eden delilleri ortaya koyması gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu yelpazenin altında, ismen zikredilmese de zımnen suçun vuku bulup bulmadığının delillendirilmesi yer almaktadır. Bundan dolayı İslam'ın adalet prensipleri arasında, kişinin suçlu veya borçlu olduğu ispat edilinceye kadar masum olduğu esas kabul edilmiştir. Bu sayede bir taraftan verilen kararın deliller üzerine inşa edilmesi, diğer taraftan da kişinin suçlu olmama ihtimalinin dikkate alınması sağlanmış olmaktadır. Daha sonra bu husus, "berâeti zimmet asıldır"¹²⁷ şeklinde formülleştirilerek hukuk sisteminde yer almıştır. Böylece zan ve ithamlar eşliğinde yapılan delilsiz suçlamaların önüne geçilmek istenmiştir. Bunların başında da onur ve haysiyeti tahrip eden "namuslu kadınlara ve eşlere zina iftirasında bulunma" gelmiştir.¹²⁸

Bu bağlamda diğer bir külli kaide de "beyyine müddeâ, yemin de münkir üzerinedir" şeklinde tanzim edilmiştir. Bu da Peygamber'in (s.a.v) "ispat davacıya, yemin de davalıya düşer"¹²⁹ anlamına gelen sözüne dayandırılmıştır. Dolayısıyla Bunun, 'berâet-i zimmet' kuralıyla doğrudan irtibatı bulunmaktadır. İnsanın masumiyet karinesi gereğince, suçsuz olma ihtimali esas alınmıştır. Bundan dolayı aksini iddia eden kimsenin, sözünü delillerle ispat etmesi gerekmektedir. Yani davacı, davalının haksızlık yaptığını ispatla yükümlü bulunmaktadır. Aksi takdirde davacı, davalıdan yemin etmesini isteyebilmektedir. Bu durumda davalı da yemin ederse, dava sona ermiş olmaktadır. Eğer yemin etmekten kaçınırsa, o zaman suçunu kabul etmiş bulunmaktadır. Burada delil getirmenin davacıdan istenme hikmeti, davalı tarafın, "berâet-i zimmet asıldır"¹³⁰ kuralı ile korunmuş olmasından ileri gelmektedir. Hatta davalının, davacı aleyhine dava açma hakkı da mahfuz bulunmaktadır.

4.9. Temel Hak ve Hürriyetlerde Eşit Olmak

¹²⁴ en-Nisa: 4/111.

¹²⁵ Âkile, diyet ödemeyi üstlenen kimse veya kimseler demektir. Mâlikîler dışındaki İslâm hukukçuları kasta benzer veya yanlışlıkla olan öldürmelerde diyetin âkile'ye yükletilmesinde görüş birliğine varmışlardır. Bk. Hamza Aktan, Âkile, (İstanbul: TDVİA. 1989), 2/248-249. Kasâme, İslâm hukukunda fâilin kesin bir delil ile belirlenemediği bir cinayette suç mahallinden sınırlı sayıda bir topluluğun haklarındaki suç isnadını defetmek veya maktulün yakınlarının suç isnadında bulunmak amacıyla mahkeme huzurunda yaptığı özel yeminin adıdır. Bk. Ali Bardakoğlu, Kasâme, (İstanbul: TDVİA., 2001), 24/528.

¹²⁶ el-Bakara: 2/111; el-Enbiya. 21/24; en-Neml: 27/64; el-Kasas: 28/75.

¹²⁷ Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle - Mecelle-i Ahkâmı Adliye-*, (İstanbul: Hikmet Yay., 3. Basım, 1982), 19.

¹²⁸ en-Nur: 24/4-9.

¹²⁹ Vâil b. Hucr'un babasından şöyle rivayet ettiği nakledilmiştir: "Hadramevt bölgesinden bir kimse ile Kinde kabilesinden bir kişi Peygamber'e (s.a.v) gelmiş; Hadremevtli kişi, Ya Resûlellah! Bu adam benim toprağımı elimden aldı demiştir. Kindeli kişi de o toprak benim mülkümdür ve bu toprakta onun hiçbir hakkı yoktur demiştir. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v) Hadremevtli kişiye, 'o toprağın sana ait olduğunu gösterir bir şahit, bir belgen var mıdır' diye sormuştur. O da hayır diye cevap vermiştir. Peygamber (s.a.v) de 'o halde davacı olduğun bu kişiye sadece yemin verdirebilirsin, başka yapılacak bir şey yok' demiştir. Diğer kişi de Ya Resûlellah! Bu adam yalancının birisidir; neye yemin ettiğine aldırış etmez ve hiçbir şeyden de sakınıp korunmaz demiştir. Peygamber (s.a.v) de 'bundan başka yapacağın bir şey yoktur' demiştir. Râvî şöyle devam etmiştir: Kindeli kişi, diğerinin yanına doğru yemin etmek için arkasını dönüp giderken, Peygamber (s.a.v.), 'eğer senin malını elde etmek için haksız yere yemin ederse, kendisinden yüz çevrilmiş olarak Allah'ın huzuruna çıkacaktır' demiştir." (et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, Ebvâbü'l-Ahkâm, 1340, 3/617).

¹³⁰ Berki, *Açıklamalı Mecelle - Mecelle-i Ahkâmı Adliye-*, 19.

Eşitlik ve hürriyet konusuna Kur'an-ı Kerim penceresinden bakıldığında, Hz. Adem'in çeşitli merhalelerden geçirilerek topraktan yaratıldığı,¹³¹ daha sonra bütün insanların biyolojik bir şekilde onun soyundan gelip yeryüzüne dağıldığı,¹³² Allah'ın varlığının delillerinden olsun diye insanların farklı renk ve dillere sahip kılındığı görülmektedir.¹³³ Bu bağlamda Peygamber (s.a.v), "Ey insanlar! Şüphesiz rabbiniz birdir, babanız da birdir; Arabın aceme, acemin de araba, beyazın siyaha, siyahın da beyaza takvadan başka bir üstünlüğü yoktur"¹³⁴ diye buyurmak suretiyle herkesin dünya hayatına aynı şekilde eşit adımlarla başladığı hatırlatmaktadır. Böylece topraktan ve aynı nefisten yaratılan insanların renk, ırk, dil, din, cinsiyet gibi özelliklerden dolayı birbirinden üstün tutulması söz konusu olmamaktadır. Bu da sosyal adaletin gerçekleşmesinin temel unsurlarından birisi olmaktadır.

Söz konusu hususlardan dolayı adalet mefhumunun odak noktasını, hakkaniyete dayalı eşitlik anlayışı¹³⁵ ve hürriyetler oluşturmaktadır. Bu da maddi anlamda bir eşitlikten daha ziyade, zulme ve hakkın zayı olmasına rıza göstermeyen bir uygulama ürünü olmaktadır. Hâliyle toplumsal barışın sağlanması ve insan onuruyla bağdaşan bir hayatın yaşanmasının teminatı olmaktadır. Böylece insan ilişkileri de belirli kurallara bağlanmış olmaktadır.

Temel hak ve hürriyetlerdeki eşitlik, iki veya daha fazla şeyin nicelik ve nitelik bakımından birbirine denk olma hâlini ifade etmektedir. Bu da kişiler açısından düşünüldüğünde, bedensel ve ruhsal farklılıklar dikkate alınmadan temel hak ve hürriyetlerde aynı düzeyde olma anlamına gelmektedir. Bu bağlamda herhangi bir ayrımcılığa gidilmemesi demek olduğu için adalet anlayışının ve uygulamasının esaslarından birisini oluşturmuştur.

Temel hak ve hürriyetler olarak ifade edilen hususlar, insanın dünyaya gelişiyle birlikte elde ettiği kazanımlardır. Bunlar, ihlal edilmesi ve devredilmesi olmayan toplumsal barış ve huzurun temel unsurlarıdır. Zira insanın haysiyet ve şerefi, ancak kişilik gelişimi hakkı, yaşam hakkı, insan bedeninin dokunulmazlığı, inanç, fikir ve ifade hürriyeti gibi hak ve hürriyetler sayesinde ayakta durmaktadır. Böylece insan haysiyeti garanti altına alınmış ve çeşitli güçlerin insafına terk edilmekten korunmuş olmaktadır.

Birtakım haklara doğuştan sahip olunurken, bir kısmı da daha sonra kazanılarak temel hak ve hürriyetler kapsamında yer almıştır. Söz gelişi bölgesel statü ve hukukî anlayışlardan dolayı cahiliye döneminde olduğu gibi birbirini köleleştirmeye giden uygulamalar vuku bulmuş ve bu da bir hak kazanımı olarak nitelendirilmiştir. Oysaki hür yaşama ve her türlü onur kırıcı muamelelere maruz kalmamak, yaratıcı tarafından kişinin dünyaya gelişiyle birlikte verilen hakları arasında yer almıştır. Aynı şekilde hayata başlayan kişiler olarak saygı duyulup muhafaza etmeleri gerekmektedir. Sonradan kazanılan mal, mülk, makam ve mansıp da aynı statüye tabi tutulması icap etmektedir.

Genel olarak eşitlik denildiğinde, akla bir tarağın dişleri gibi bir denklik gelmektedir. Oysa eşitliği objektif eşitlik, biçimsel eşitlik, sübjektif eşitlik, içeriksel eşitlik, değişken eşitlik ve eşitsizlik oluşturan eşitlik gibi ayrımlara tâbi tutmak mümkündür. Bunların her birisi, kendisine göre belirli şartlara ve uygulama alanına sahip bulunmaktadır.¹³⁶

Aslında adalet ile eşitlik aynı şeyler değildir. Hâlbuki eşitlik, herhangi bir varlığın yapısına ve kudretine bakılmadan sorumluluk yüklemektir. Adalet ise, görev verilecek varlığın

¹³¹ el-Mü'minûn: 23/12; er-Rûm: 30/22; es-Secde: 32/7; Fâtr: 35/11; es-Saffât: 37/11; el-Mü'min: 40/67; en-Necm: 53/32.

¹³² en-Nisa: 4/1; er-Rûm: 30/20-21.

¹³³ er-Rûm: 30/22.

¹³⁴ İbn Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, Hâdisü min Ashâbi'n-Nebi, 23489, 38/474.

¹³⁵ Bk. Soyulu, "Kur'an'da İktisadî Adalet ve Denge", 145.

¹³⁶ Doğan, *Türk Hukukunda Kanun önünde Eşitlik ve Adalet İlkesinin Yorumlanma Şekli*, 10-16.

sahip olduğu özelliklerin dikkate alınıp gücü oranında sorumluk verilmesi ile kayıtlı bulunmaktadır. Söz gelişi her varlıktan sahip olduğu özelliklerin gereğini yapmasını istemek, yaratılışları doğrultusunda olduğu için adalete uygun bir beklenti olmaktadır. Fakat hepsinden aynı şeyi yapmalarını beklemek, eylemi eşitlikten çıkıp zulme dönüşmüş olmaktadır. Yine aynı iş yerinde çalışanlara hiç ayırım yapmadan aynı ücreti vermek, eşitlik gibi görünse de özünde büyük bir haksızlık taşımaktadır. Çünkü burada mühendis ile usta, usta ile çırak bir tutulmuş olmaktadır. Dolayısıyla salt manada eşitlik, her zaman adaleti yansıtmamaktadır.

Kadın ve erkek arasındaki eşitlik ise, geçmişten günümüze kadar tartışılan bir konu hâlini almıştır.¹³⁷ Yüce Allah'ın, bütün insanları Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın nesli¹³⁸ olarak yarattığını görmezlikten gelerek, kadının değeri ve erkeğe eşit olup olmadığı hususunda ciddi derecede münakaşalar yapılmıştır. Hâlbuki birisinin biraz daha kuvvetli olması üstünlük sebebi sayılmayan bir vücudun sağ ve sol eli gibidir. Dolayısıyla kadın ve erkek, izzet ve değerini yaratılışlarında yer alan ilahi nefhadan almakta¹³⁹ ve amelleri arasında herhangi bir fark bulunmayacağı teminatıyla hayatlarını sürdürmektedirler.¹⁴⁰ Bu şekilde çizilen genel çerçeve yanında, aile içinde eşler arasındaki durumun işleyişine de şu ayet yön vermiştir: *"Allah'ın, her iki cinse farklı özellik ve lütuflar bahşetmesi ve erkeklerin mallarından harcama yapmaları sebebiyle kadınlar üzerinde kavvâm (kıymet bilen sorumlu kişiler) durumundadır."*¹⁴¹

Tefsirlerde eşitlik adına bu ayet üzerinde çok çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bir kısmı, bütün erkeklerin koruyucu ve yönetici (qavvâm) olduğunu; bir kısmı, erkeklerin koruma ve yönetmeye kadınlardan daha münasip bulunduğunu; bir kısmı da erkeklerin ailesinin iâşe ve ibatesiyle görevli bulunduğunu söylemiştir.¹⁴²

Aslında bu bağlamda 'qavvâm' kelimesinin, 'qavveme' kökünden geldiğinin dikkate alınması gerekmektedir. O zaman 'qâim' sözcüğünün mübalağalı ism-i faili olan bu kelimenin mânâsı, geçimi sağlayan, koruyup gözeten, muhafaza eden, yüklendiği sorumlulukları yerine getiren, işleri yürüten, maiyetindekileri idare eden manasına geldiği¹⁴³ gibi kıymetten ayrılmayan ve değerlere bağlı olan, değerlerle donatılmış ve onu hayata geçirmekle mükellef olan kişi anlamına da gelmektedir.¹⁴⁴ Bu durumda, erkeklerin mallarından harcama yapma, kadınlara değer ve kıymet takdir etme hususunda mükellef olduklarını anlamak mümkün olmaktadır. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğü dikkate alındığında, burada eşlerden birisinin diğerine karşı üstün tutulmasının söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Peygamber (s.a.v) de *"kadınlar erkeklerin diğer bir yarısıdır"*¹⁴⁵ buyurmak suretiyle bu hususa açıklık getirmiştir. Buradan hareketle müfessir Muhammed Hamdi Yazır da kadın, erkeğin aynı veya misli değil; mukabili, muadili ve eşidir demiştir.¹⁴⁶

¹³⁷ Bk. Şemsettin Işık, Kur'an-ı Kerim'e Göre Evlenme ve Boşanma, (Ankara: Nuhbe Yay., 2016), 65-90.

¹³⁸ en-Nisa: 4/1.

¹³⁹ el-Hicr: 15/29; Sâd: 38/72.

¹⁴⁰ Al-i İmran, 3/195.

¹⁴¹ en-Nisa: 4/34.

¹⁴² Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucuhi't-te'vil*, (Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabî, H. 1407), 1/505-506; Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-neşri, 1984), 5/37-39; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 12/497, 503.

¹⁴³ Bk. *Kur'an-ı Kerim Gerekçeli ve Açıklamalı Meali*, çev. Cemal Külünkoğlu, (İstanbul: Mütalaa Yay., 2020, en-Nisa sûresi 134. ayet meâli.

¹⁴⁴ Serdar Mutçalı, *A rapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Dağarcık Yay., 2015), 770-771.

¹⁴⁵ Mansûr Ali Nâsîf, *et-Tâc el-câmiu li'l-usûl fi ehâdisi'r-Resûl*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, ty), 1/110.

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1303.

Tarih boyunca bütün peygamberler, tevhit akidesi ve insan haklarının korunması üzerinde hassasiyetle çalışmışlardır. Özellikle dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması¹⁴⁷ hususunu sürekli canlı tutmuşlardır. Zira bunlar, Allah tarafından istisnasız bir şekilde her insana verilen tabii haklar arasında yer almıştır. Dolayısıyla çalışılarak kazanılan cinsten şeyler olmadığı için hiç kimsenin bunları ihlal etmeye yetkisi yoktur. Kur'an-ı Kerim'de yer alan haklar, insan merkezlidir. Yani cinsiyet odaklı değildir. Dolayısıyla kadın ve erkek, toplumun muteber birer ferdi durumundadır.

4.10. Ölçü ve Tartıda Dürüst Olmak

İslam'ın temel direklerinden olan adâlet ve ahlâk, iktisadî hayatın şekillenmesinde göz ardı edilemeyecek unsurlardandır. Dolayısıyla bu iki mefhum, ticarî ilişkilerde yönlendirici bir etkiye sahip bulunmaktadır. Bundan dolayı İslâm ekonomisi, mal ve serveti sayısal eşitlik prensibine göre değil, adâlet ve ahlâk prensibine göre kabul etmiştir. Onun iktisadi ve servet dağılımındaki adâlet düşüncesi, bütün bireylerin topluma yaptığı hizmetler dikkate alınmadan eşit şekilde ödüllendirileceği anlamına gelmemektedir. Buradan hareketle bütün insanların kabiliyet, karakter ve topluma kazandırdıkları bakımından eşit olmadıklarını, bundan dolayı servet ve gelirdeki farklılığın normal karşılanması gerektiğini söylemek mümkün olmaktadır.¹⁴⁸

Ticaret işleri denince, akla "ölçü ve tartı" gelmektedir. Çünkü ölçü ve tartı olmadan, sağlıklı bir ticaret yapmak mümkün değildir. Dolayısıyla insan hayatında adaletin yerini bulmasında ihtiyaç duyulan alanlardan birisi de ölçü ve tartının kurallarına uygun bir şekilde kullanılmasıdır. Bu konu üzerinde Kur'an-ı Kerim'de titizlikle durulmuştur. Bazı ayetlerde eksik tartıp hilekârlık yapmama ve adaletli iş yapma konusunda uyarılar yapılmıştır. Onlardan birisinde, *"insanlardan alırken ölçüp tarttıklarını tam yapan, onlara verirken de ölçüp tarttıklarını eksik tutan hilekârlara yazıklar olsun"*¹⁴⁹ diye buyrulmuştur. Diğer bir ayette de *"Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı gönderdik. Onlara şöyle dedi: "Ey kavimim! Allah'a kulluk edin, O'ndan başka tanrımız yoktur. Ölçüyü, tartıyı eksik tutmayın. Ben sizi maddî bakımdan iyi bir durumda görüyorum fakat doğrusu hakkımızda kuşatıcı bir azap gününden de korkuyorum. Ey kavimim! Ölçüyü, tartıyı adaletle tam yapın; insanların mallarının değerini düşürmeyin, yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın."*¹⁵⁰

Bu ayetlerde ölçü ve tartıda insaf ve adaletin elden bırakılmaması, alıcının ve satıcının hakkının çalınmaması istenmektedir.

4.11. Çok Hukuklu Sistemin Uygulanmasına İmkân Vermek

Kur'an-ı Kerim, hayata Hz. Âdemin nesli olarak bir ümmet olarak başlayan ve sonra aralarında ayrılığa düşerek parçalanan milletlere¹⁵¹ aynen Müslümanlar gibi adaletle davranılmasını tavsiye etmiştir.¹⁵² Bunun gerçekleşmesi için kimsenin ırkına, dinine, diline ve sahip olduğu sosyal statüsüne bakmadan hakların adaletli bir şekilde korunması ve dağıtılmasını emretmektedir. Oysaki tarih boyunca uygulanan çeşitli hukuk sistemlerinde, böyle bir uygulamaya özel olarak yer verilmemiştir. Hâl-i hazırda uygulanan böyle olmasına rağmen, İslam hukuk sisteminde başkalarının haklarını ihlal etmeden genel çerçevede içinde çoklu hukuk sistemine belirli durumlarda müsaade etmiştir. Bunun ilk uygulaması da

¹⁴⁷ Muhammed b. Muhammed el-Gazali, *el-Mustasfa*, (Mısır: by. 1937), 1/288; Ebu İshak İbrahim b. Musa eş-Şatibi, *el-Muvafekât fi usuli'ş-şeria*, (Mısır: by. 1975), 2/ 8.

¹⁴⁸ Soylu, "Kur'an'da İktisadî Adalet ve Denge, 143, 145.

¹⁴⁹ el-Mutaffifin: 83/1-3.

¹⁵⁰ Hud: 11/84-85; el-En'âm: 6/152; el-A'raf: 7/85; el-İsrâ: 17/35; eş-Şuara: 26/181-182; el-Mutaffifin: 83/1-6.

¹⁵¹ el-Bakara 2/213; Yunus 10/19.

¹⁵² el-Mâide: 5/8.

Peygamber (s.a.v) ile ehl-i kitap arasında vuku bulmuştur.¹⁵³ Daha sonra bu anlaşma, hazırlanan 'Medine Vesikası' ile resmiyet kazanıp genelleştirilmiştir.¹⁵⁴ Böylece çoklu hukuk sistemine, meşruiyet kazandırılmıştır. Bu sayede Medine halkı, istediği takdirde kendi hukuk sistemiyle muhakeme edilme hakkına sahip olmuştur. İslam tarihi boyunca da dine dair konular çerçevesinde özel hukuk kapsamında devam etmiştir. "Aynı şekilde bu tür bir uygulamaya, Osmanlı devletinde de farklı dinî cemaat ve toplumların hukuklarını korumak maksadıyla yer verilmiştir."¹⁵⁵

Sonuç

Adalet anlayışı, tarih boyunca felsefî, ahlakî, siyasî, ictimai, hukukî ve iktisadî boyutlarıyla insan hayatını kuşatan bir unsur olmuştur. Bundan dolayı o, her zaman gündemde kalmış ve uygulanma biçimi üzerine çeşitli düşünceler ileri sürülmüştür. Kur'an-ı Kerim de kıyamete kadar yol göstermek maksadıyla gönderilen bir kitap olması hasebiyle bu hususta suskun kalmamıştır. O da etrafımızda yer alan kevnî ayetlerde olduğu gibi her zaman taze ve her zaman zinde bir şekilde üzerinde durduğumuz evrensel adalet ilkeleriyle ilgili olarak çeşitli şekillerde uyarılarda bulunmuştur. Bu ayetler bir araya getirildiğinde, evrensel değerlere sahip bir hukuk manzumesi elde edilmiş olacaktır. Hâliyle teşekkül eden bu sistemin merkezinde hudutları tayin edilmiş adalet prensipleri yer almış olacaktır. Sonra onun çevresine hakşinaslık, tarafsızlık, kin ve nefretten uzak olma, fert ve toplumun hakkına saygılı olma, hükümleri deliller üzerine inşa etme, suç sübut buluncaya suçsuzluk karinesini esas alma ve çok hukuklu sistemi mümkün kılma gibi ilkeler sıralanmıştır. Böylece her zaman ve mekânda geçerliliğini koruyan ve beşerî uygulamalara öncülük eden evrensel adalet ilkeleri teşekkül edecektir.

Kur'an-ı Kerim'in ortaya koymuş olduğu hak ve adalet anlayışı, erdemli ve takva ile muttasıf bir kişiliğin vücut bulmasını amaçlamaktadır. Bunun için hayatın her yönüne taalluk eden yasalar yer almıştır. Bunların arzulara göre değiştirilmesi veya üzerinde tadilat yapılması söz konusu değildir. Çünkü Kur'an-ı Kerim, lafız ve mana itibarıyla Allah'a ait olan muciz bir kelimedir. Sahip olduğu muhteva da her zaman beşeriyete rehberlik yapabilecek kalitede taze ve birbiriyle irtibatlı küllî kaideler içermektedir. Bunların bir kısmı, veda hutbesinde bizzat Peygamber (s.a.v) tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfazı'l-Kur'ani'l-Kerîm*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyyeh, 1982.
- Aktan, Hamza. "Âkile". İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1989.
- Aygün, Abdullah. "Adalet Dair İlahiyat Alanında Yapılan Akademik Çalışmalar ve Yönelimleri". Rize: *UAK 2019 I. Uluslararası Adalet Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Ş. Topal ve C. Yanıklar, 2-4 Mayıs 2019.
- Bardakoğlu, Ali. "Kasâme". İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2001.

¹⁵³ Bk. "İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde, seni nasıl hakem tayin ediyorlar ve arkasından da verdiği karardan yüz çevirip gidiyorlar. İşte onlar asla inanmış kişiler değildir. İçinde hidayet ve nur olan Tevrat'ı biz indirdik. (Allah'a) teslim olmuş nebilere, onunla yahudilere hüküm verirlerdi. Kendilerini Rabb'e adanmış kimseler ve âlimler de aynı şekilde hükmederlerdi. Çünkü onlar, Allah'ın kitabını korumakla görevlendirilmişlerdi. Onlar, Tevrat'ın hak olduğuna da şahittirler. Şu hâlde, siz de insanlardan korkmayın, benden korkun ve ayetlerimi az bir karşılığa değişmeyin. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir." (el-Mâide: 5/43-44). Diğer bir ayet de şöyledir: 'İncil ehli, Allah'ın İncil'de indirdikleriyle hükmetsinler. Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyenler fasıkların ta kendileridir.'" (el-Mâide: 5/47).

¹⁵⁴ Bk. Özkan, Medine vesikası, Ek 2/212-215.

¹⁵⁵ Bk. Hasan Serdar Hoş, "Hukuki Çoğulluk Kavramının Osmanlı Millet Sistemi Bağlamında Değerlendirilmesi ve İsrail Uygulaması", *TAAD*, Yıl: 11, Sayı: 42 (Nisan 2020), 215.

- Berki, Ali Himmet. *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâmı Adliye)*. İstanbul: Hikmet Yay., 3. Basım, 1982.
- Beydâvî, Nasiruddîn Ebu Saîd Abdullah, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. muh. M. Abdurrahman. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsî'l-Arabî, H. 1418.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. tah. M. Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyyeh, 1423/2003.
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Dinî ve Felsefî Ahlak Lüğatçesi*. İstanbul: Bilmen Yay., 1967.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. muh. M. Zühreir b. Nasır. Dimeşk: Dâru tavkî'n-necât, H. 1422.
- Curcanî, Ali b. Muhammed. *Mu'cemu't-ta'rifât*. tah. M. Sıddık el-Miñşâvî. Kahire: Dâru'l-fâdiyleh, ty.
- Çağrıncı, Mustafa. "Adalet". İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1988.
- Doğan, Mürsel, *Türk Hukukunda Kanun önünde Eşitlik ve Adalet İlkesinin Yorumlanma Şekli*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2023.
- Eskicioğlu, Osman, "İslam ve Uluslararası Adalet". *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası: 1993-94)*, Ankara 1996.
- Gazali, Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfa*. Mısır: yy, 1937.
- Hasîrîzâde Elif Efendi. *en-Nûru'l-Furkân fî şerhi lugati'l-Kur'ân*. İstanbul: Yay. haz. M. Koç ve E. Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Hoş, Hasan Serdar. "Hukuki Çoğulluk Kavramının Osmanlı Millet Sistemi Bağlamında Değerlendirilmesi ve İsrail Uygulaması". *TAAD*, Yıl: 11, Sayı: 42, Nisan 2020.
- İmadî, Ebu's-Suûd Muhammed b. Muhammed. *İrşadü'l-akli's-selîm ila mezaya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi turâsî'l-Arabî, ty.
- İşık, Şemsettin. *Kur'an-ı Kerim'e Göre Evlenme ve Boşanma*. Ankara: Nuhbe Yay., 2016.
- İşık, Şemsettin. "Rahman Sûresi Kozmik Denge". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Ocak 2014.
- İbn Abdurrezzak Muammed b. Muammed. *Tâcu'l-arus min cevahiri'l-kâmus*. Riyad: Dâru'l-hidye, ty.
- İbn Abdülaziz, Abdullah. "*el-Adlû fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Risâletün mukaddimetün li neyli dereceti'l-macistir)*". Riyad: Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyyeh, külliyyetü usûliddîn kısmu'l-Kur'an ve ulûmih, H. 1413.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-neşri, Tunus, 1984.
- İbn Atıyye el-Endelûsî, Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib. *el-Mıhverü'l-vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Muh: A. Abduşşâfi. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, H. 1422.
- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. muh. Ş. el-Arneût vd. yy: Muessesetü'r-risaleh, 1. Basım, 1421/2001.
- İbn Hibbân Muhammed. *el-İhsan fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*. duz.E. Alâuddîn, Tah. Ş. el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-risâleh, 1408/1988.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. muh. Samî b. Muhammed. yy: Dâru tayyibeh li'n-neşr ve't-tevzi', 2. Basım, ty.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü ibni Mâce*. tah. Ş. el-Arneût vd. yy: Dâru'r-risâleti'l-alemiyyeh, 1430/2009.
- İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru sadır, 1414.
- İsfehânî, Râğîb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. tah. M. Seyyid Kîlânî. Beyrut: Dâru'l-ma'rifeh, ty.
- Kandemir, M. Yaşar. *Örnekleriyle İslam Ahlakı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1979.
- Kara, Mustafa. "Kur'an'da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri". *Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, Sayı: 34.
- Karagöz, İsmail vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB Yay., 5. Basım, 2006.
- Karakaya, Hüseyin. "Kur'an'da Adalet Kavramı ve İslam Muhakeme Hukukuna Göre Adil Yargılama". *Bursa Uludağ İlahiyat Dergisi*, Cilt: 32, Yıl: 1, Haziran 2023.
- Karaman, Hayrettin "Adalet". İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1988.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: DİB Yay., 2020.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Adalet Psikolojisi-Adaleti Engelleyen Psiko-Sosyal Faktörler". Malatya: *Hikmet Yurdu*, 5/10, 2012.
- Kur'an-ı Kerim Gerekçeli ve Açıklamalı Meali*. çev. Cemal Külünkoğlu. İstanbul: Mütalaa Yayınları, 2020.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*. Tah. A. Berdûnî vd. Kahire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. tah. M. Ma'sûm Vanlıoğlu. İstanbul: Dâru'l-mîzân, 2008.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yay., 2015.
- Müslim b. Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîh*. tah. M. Fuad Adülbaki. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ty.
- Nâsîf, Mansûr Ali, *et-Tâc el-câmiu li'l-usûl fi ehâdîsi'r-Resûl*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, ty.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesâî - el-Mücteba mine's-sünen-*. tah. A. Ebu Gudde. Halep: Mektebü'l-matbuâti'l-İslamiyyeh, 1406/1986.
- Nesefî Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakaiku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998.
- Özkan, Mustafa, "Medine Vesikası". İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2016.
- Öztürk, Y. Nuri. *Kur'an'ın Temel Kavramları I-II*. İstanbul: Yeni Boyut Yay., 26. Basım, 2014.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb-et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 3. Basım, H. 1420.
- Salâbî, Ali Muhammed. *el-Adâletü mine'l-manzûri'l-İslamî*. Beyrut: Daru'l-ma'rifeh, ty.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-ma'rifeh, 1414/1993.

- Savut, Harun, "Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri". Ankara: *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/11, Fall 2014.
- Soylu, Ali, "Kur'an'da İktisadî Adalet ve Denge", *International Black Sea Coastline Countries Symposium-3*, October 2019.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebu Bekir Celâleddîn. *ed-Durru'l-mensûr*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.
- Şatibi, Ebu İshak İbrahim b. Musa. *el-Muwaafekât fi usuli's-Şeria*. Mısır: yy. 1975.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*. muh. A. Muhammed Şakir. yy: Müessesetü'r-Risâleh, 1420/2000.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. tah. A. Muhammed Şakir. Mısır: Şirketü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Ulutürk, Veli. *Kur'an'a Göre Zulüm Kavramı*. Konya: İstişare Yay., 1990.
- Yazır, M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Yaşar, Yahya. *Kur'an'ın Bütünlüğü Bağlamında Kur'an Kıssalarında Peygamberlerin İsmeti*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Yiğit, Yaşar. *İslam Ceza hukukunda Şahsilik Prensibi*. İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-ekavîl fi vucuhi't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabî, H. 1407.
- Zeyn, Muhammed Bessâm Rüşdî. *el-Mu'cemü'l-müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*. işraf. M. Adnan Salim. Dimeşk-Beyrut: Dâru'l-fikr-Dâru'l-fikri'l-muâsır, H. 1416.